

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM

VAZIRLIGI

QARSHI DAVLAT UNIVERSITETI

PEDAGOGIKA FAKULTETI

MAKTABGACHA VA BOSHLANG'ICH TA'LIM METODIKASI

KAFEDRASI

“Himoyaga ruxsat etilsin”

Pedagogira fakulteti dekani

_____ p.f.n.,dots. Nurullaeva Sh.O'

“ _____ 2018 y.

Boshlang'ich ta'lism va sport tarbiyaviy ish ixtisosligi talabasi

JUMANOVA NORBIBI MAVLONOVNANING

BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARI ETIK FAZILATLARINI

SHAKLLANTIRISHNING MILLIY-PEDAGOGIK ASOSLARI

mavzusidagi bakalavr darajasini olish uchun yozgan

B I T I R U V M A L A K A V I Y I S H I

Ilmiy rahbar: dots. N.Oripova

“Himoyaga tavsiya etilsin”

“Maktabgacha va boshlang'ich ta'lism metodikasi”

kafedrasi mudiri, p.f.d. R.D.Shodiyev

“ _____ 2018

QARSHI – 2018

M U N D A R I J A

KIRISH.....3

I- BOB. BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARIDA ETIK FAZILATLARINI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

1.1. Etik fazilatlarning mazmuni, mohiyati.....	7
1.2. Tarixiy tajribalarda etik fazilatlarni shakllantirish muammosining yoritilishi.....	15
1.3. O‘quvchilarda etik fazilatlarini shakllantirishda axloqiy normalarning o‘rni.....	29

II BOB. BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARIDA ETIK FAZILATLARINI SHAKLLANTIRISHNING MAZMUNI

2.1. Ta'lim jarayonida etik fazilatlarini shakllantirishning o'ziga xos xususiyatlari.....	39
2. 2. Tajriba-sinov ishlari tahlili.....	46

XULOSALAR	54
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.....	55
ILOVALAR.....	57

KIRISH

Tadqiqot mavzusining dolzarbliji. Respublikamizda olib borilayotgan siyosatning va Prezidentimiz da'vatlarining mazmun-mohiyatini ham ma'naviyati yuksak, iymon-e'tiqodi sof, axloqiy barkamol avlodni etishtirish masalasi tashkil etadi. Zero, jamiyat fuqarolarida axloqiy e'tiqodning susayib ketishii uni parokandalik sari yetaklaydi. Shu bois, prezidentimiz deyarli barcha asarlarida yoshlar tarbiyasiga jiddiy yondoshish va ularni yot g'oyalardan muhofaza qilish lozimligini ta'kidlaydi: “Takror aytishga to'g'ri keladi – ota-onalar, ustoz murabbiylar bu masalada hushyorlikni yo'qotmasligimiz, yoshlar tarbiyasida aslo beparvo bo'lmasligimiz zarur” [2; 15].

Ayniqsa, keyingi paytlarda yoshlarning ma'naviyatini yuksaltirish ishlarini kuchaytirish borasida ko'plab ishlar amalga oshirilmoqda. Bu kabi davr talabiga aylangan ishlar barcha ta'lim sohasidagi islohotlarning mazmunini ham tashkil etadi.

Shu bilan birga ularda Sharqona odob-axloqqa xos bo'lgan barcha xislatlar, fazilatlar jumladan: kattalarga hurmat, shirin so'z, mehribonlik, yurtni e'zozlash, saxiylik va ilm egallash kabilar mujassam bo'lmogi lozim. Bu borada bizga asosiy manba bo'lib milliy qadriyatlar hisoblanadi. Chunki, bizning millatimizga xos bo'lgan aloqiy qarashlar, tartib-qoidalar barchasi ana shu milliy qadriyatlarda mujassamdir.

Milliy negizni tashkil etuvchi an'analarda, urf-odatlarda va ajdodlarimiz ma'naviy merosida shaxs kamolotiga oid ajoyib fikrlar borki, ular o'quvchilar shaxsini shakllantirishda muhim vosita bo'la oladi. Shuningdek, milliy qadriyatlardan biri axloqiy qadriyatlarning o'quvchilarni axloqiy tarbiyalashda ahamiyati kattadir. Axloqiy qadriyatlар kishilarning bir-birlariga, o'zları mansub jamoaga, Vatanga nisbatan tarixan munosabatini ifodalaydi. Axloqiy qadriyatlар kishilarning o'zaro muomalasida, yurish-turishida, odob-axloqida namoyon bo'ladi. Har bir millat o'zining axloqiy qarash va normalariga ega. Jumladan o'zbek xalqining axloqiy qarashlari va normalari davr sinovlaridan o'tib, bizgacha yetib kelgan hamda xalqimiz uchun qadriyat sifatida e'zozlanib kelinadi. Axloqiy

qadriyatlar ba'zan boshqa millat axloqiy qarashlarining ijobiy tomonlarini ham o'zida aks ettiradi. Jumladan Islom ta'limotida mavjud bo'lgan axloqiy qarashlar xalqimiz tomonidan yaxshi qabul qilinib, o'zlashtirib olingan va amal qilinib kelinmokda.

Mamalakatimizning birinchi prezidenti I.Karimov "O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li" asarida yoshlарimizning tarbiyasiga alohida to'xtalib: Kattalarni hurmat qilish, oila va farzandlar to'g'risida g'amxo'rlik qilish, ochiq ko'ngillilik, millatidan qat'iy nazar odamlarga xayrihohlik bilan munosabatda bo'lish, o'zgalar kulfatiga hamdard bo'lish va o'zaro yordam tuyg'usi kishilar o'rtasidagi munosabatlarning meyori hisoblanadi. O'zbeklar diyoriga, o'z Vataniga mexr-muxabbat, mehnatsevarlik, bilimga, ustozlarga, ma'rifatparvarlarga nisbatan alohida hurmat-ehtirom O'zbekiston aholisiga xos fazilatdir- degan edi.

Darhaqiqat, vatanparvarlik, mehnatsevarlik, tavoze, sahovat, shirinsuxanlik, o'zidan kattalarni hurmat qilish, ota-onani e'zozlash, ilm egallash, to'g'riso'zlik, mehmondo'stlik, bag'rikenglik kabi insoniy fazilatlar barchasi shaxsning axloqiy qadriyatlari turkumiga kiruvchi xalqimizning eng ezgu xislatlaridan biridir. Bizning vazifamiz xalqimizning ushbu axloqiy qadriyatlarni yanada churroq o'rganish, ularni ta'lim tarbiya jarayoniga tadbiq etish hamda boshlang'ich sinflardanoq o'quvchilar shaxsini shakllantirishda ulardan tarbiya vositasi sifatida foydalanishdan iboratdir.

Milliy qadriyatlаримизда mavjud ma'naviy merosda, ayniqsa, Farobiy, Beruniy, Ibn Sino, Alisher Navoiy, Jomiy singari ma'naviyатимиз durdonлари bo'lgan mutafakkirlarning shaxs tarbiyasi xaqидаги ko'plab fikr-muloxazалари ham bugungi kunda har bir inson uchun, ayniqsa, yoshlар shaxsini shakllantirish uchun qimmatli tarbiyaviy ahamiyatga egadir. "Axloq tarbiyasi insonni axloqiy barkamollikka yetkazish va uning bashariyat jamiyatiga foydali inson qilib tarbiyalashdan iboratdir. Bu maqsadni amalga oshirish uchun avvalo bolalarni jismoniy va fikriy tarbiyaga da'vat qiling, keyin axloqiy quvvatларини muhokama orqali tushuntiring, ularni yaxshi (foydali) ishlarga odat qildiring, yomon ishlardan nafrat uyg'oting" – deb ta'kidlagan edi, Abdurauf Fitrat.

Ana shu jihatlarni hisobga olganda biz tanlagan mavzu pedagogik jarayonning dolzarb mavzularidan biridir.

Tadqiqot maqsadi: Boshlang'ich sinf o'quvchilarida etik fazilatlarni shakllantirishning ilmiy-pedagogik asoslari o'rganish va etik fazilatlarni shakllantirishning samarali yo'llarini ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot ob'ekti: o'quvchilarlarda etik fazilatlarni shakllantirish jarayoni.

Tadqiqot predmeti: o'quvchilarda etik fazilatlarni shakllantirishning mazmuni, shakl, yo'llari.

Tadqiqotning ilmiy farazi: agar.

- tarixiy tajribalardagi etik fazilatlarni shakllantirish muammosining yoritilishi ilmiy-pedagogik jihatdan ohib berilsa;
- o'quvchilarda etik fazilatlarni shakllantirishda axloqiy normalarning o'rnini va ahamiyati ko'rsatib o'tilsa;
- ta'lif jarayonida o'quvchilarda etik fazilatlarni shakllantirishning o'ziga xos xususiyatlari ishlab chiqilsa kutilgan samaradorlikka erishish mumkin.

Tadqiqot vazifalari:

1. Muammoga oid ijtimoiy-falsafiy, psixologik, pedagogik va metodik manbalarni o'rganish.
2. O'quvchilarda axloqiy e'tiqod shakllanganligining mavjud holatini o'rganish;
3. Ta'lif jarayonida o'quvchilarda etik fazilatlarni shakllantirish imkoniyatlarini aniqlash;
4. O'quvchilarda etik fazilatlarni shakllantirishga doir ilmiy-metodik tavsiyalar ishlab chiqish.

Muammoning o'r ganilganlik darajasi: Bir qator pedagog olimlar: R.Mavlonova, O.To'rayeva, A.Q.Munavvarov, K.Xoshimovlar, Ta'lif-tarbiya jarayonida yoshlarni mustaqil fikrga ega bo'lishi, ijtimoiy faolligini oshirish va yanada rivojlantirish kabi jarayonlar rivojlanishini tadqiq etishgan bo'lsalar, respublikamiz olimlari: O.Hasanboyeva, J.Hasanboyev, E. G'oziyev, SH.Abdullayevalar yoshlarda kechayotgan axloqiy nuqsonlarni bartarab etish

yo'llarini buning uchun ularda ijodiy qobiliyatları, iste'dodlarini shakllantirish muammolariga bag'ishlangan tadqiqot ishlarini olib borganlar. O.Musurmonova, S. Nishonovalar bolalarda etik-axloqiy sifatlarni kamol toptirishga doir tadqiqot ishlari olib borishganlar.

Tadqiqot metodlari: nazariy tahlil; kuzatish; sosiologik metodlar (anketa so'rovi; suhbat;) test so'rovi.

Tadqiqotning metodologik asosi: O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning ma'nnaviyatni yuksaltirishga doir g'oyalari, O'zbekiston Respublikasining "Ta'lif to'g'risida"gi Qonuni, "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi"; Markaziy Osiyo qomusiy allomalarining komil inson tarbiyasiga doir fikrlari va me'yoriy hujjatlar tashkil etadi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi:

1. O'quvchilarda etik fazilatlarni shakllantirish muammosi o'rganildi, manbalar tahlil qilindi.
2. Etik fazilatlarni shakllantirish yo'llari va usullari aniqlandi.
3. Ta'lif jarayonida o'quvchilarda etik fazilatlarni shakllantirishga doir ilmiy-metodik tavsiyalar ishlab chiqildi.

Tadqiqotning ilmiy-amaliy ahamiyati:

Pedagogika nazariyasi va tarixi, o'quvchilarda etik fazilatlarni shakllantirishga doir qarashlar bilan boyitilganligi; tadqiqot mohiyatini yorituvchi "axloq", "e'tiqod" kabi muhim tushunchalarga ta'riflar berilib, ular mohiyatining yoritilganligi; boshlang'ich ta'lif jarayonida o'quvchilarda etik fazilatlarni shakllantirishning nazariy asoslari o'rganilganligi hamda muammoga oid ilmiy-metodik tavsiyalarning ishlab chiqilganligi bilan tavsiflanadi.

I-BOB. BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARIDA ETIK

FAZILATLARNI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

1.1. Etik fazilatlarning mazmuni, mohiyati.

Barkamol shaxsni tarbiyalashda, avvalo, jamiyat talabiga mos holda axloqiy-etik fazilatlar va tushunchalar, qoidalar, his-tuyg‘ular, e’tiqod va xulqiga doir ko‘nikmalar va malakalarni shakllantirish muhim vazifa sanaladi.

Avvalambor etika tamasiga ta’rif bersak. O’zbek tilining izohli lug’atida etika terminiga shunday ta’rif beriladi: “**Etika-** (lotincha “ethica”, yunoncha “ethos” - urf odat, xulq-atvor) axloq va uning shaxs hamda jamiyat hayotidagi o’rnini, axloqning shaklanish shart sharotilarini o’rganuvchi falsafiy ta’limot” [6;48]

O’zbekiston milliy ensiklopediyasida esa: “**Etika** (yun. Ethos – xulq, odat) – axloq va uning shaxs hamda jamiyat hayotidagi o’rnini o’rganuvchi falsafiy fan. Etika axloqshunoslikning falsafiy-nazariy muammolarini va axloqqa doir didaktik-amaliy asarlarni o’z ichiga oladi. U insoniyat o’z tajribasi orqali erishgan doonishmandlik namunalarini hikoyatlar, hikmatlar, naqllar, maqolalar tarzida bayon etadi. Kishilarga axloqning mohiyatini tushuntirib, falsafiy xulosalar chiqaradi, ularga axloqiy qonun-qoidalarni o’rgatadi.

Etikaning quyidagi mezoniy tushunchalari-kategoriyalari bor: fazilat, illat, yaxshilik va yomonlik, halollik va rostgo’ylik, kamtarlik,adolat, burch, vijdon, nomus, ideal, baxt va b.” [7;215]

Demak etika bevosita axloq tushunchasi bilan bog’liq bo’lib, u shaxsning hatti-harakatlari, yurish turishi, turmush tarzi, hayot kechirish tamoyillari, qoidalari, ijtimoiy munosabatlar mazmunini ifodalaydi. Axloq ijtimoiy hodisa sifatida jamiyat ma’naviy-ruhiy hayotida o‘ziga xos o‘rin tutadi. U jamiyat tomonidan tan olingan tartib-qoidalalar bo‘lib, kishilarning xatti-harakatlarini tartibga soladigan tamoyil sanaladi. Axloq ijtimoiy ong shakllaridan biri bo‘lib, inson turmushining barcha sohalarida kishining xulqi, hatti-harakatlarini tartibga solib, boshqarib turuvchi, Vatanga, mehnatga, tabiatga, odamlarga munosabatini yo‘naltiruvchi qonun-qoidalalar, tamoyillar, yo‘l-yo‘riqlar, normalar, pand-nasihatlar

majmuidan iborat. Axloq umuminsoniy va milliy xarakterga ega bo'lib, kishilarning tarixan qaror topgan va har bir odam egallashi lozim bo'lgan axloqiy ideallari, orzu-umidlari to'g'risidagi tasavvurlar, tushunchalar, bilimlar, qarashlarni o'z ichiga oladi.

Axloq – ijtimoiy ong formasi bo'lib, ijtim oiy hayotning hamma soxalarida ainq ongnning xulq- atvorini yo'lga so lib turadigan printsiplar, talablar, normalar va qoidalardan iborat. Axloqda jamiyatda ta rkib topgan “yaxshilik”, “sh a r a f”, “vijdo n”, “a d o l a t” singari tushunchalarda mustaxkamlangan odamlar hulq atvori, normalari aks etadi. Bu axloqiy tushunchalarning hammasi ham bahola nuvchi harakterga ega .

Odamning inson sifatida shakllana borishida uning kamolati darajasi odob, axloq, madaniyat, ma'naviyat kabi xislatlarning unda qanchalik mujassamlashgani bilan belgilanadi. Shu o'rinda bu kategoriyalarning mohiyati ustida tuxtalib o'tishi joizdir.

Odob – har bir insonning o'ziga bir inson yoki jamoa bilan bo'lgan muloqatida ham yurish-turishida o'zini to'ta bilishidir.

Xulq – odobning ichki tuyik, ko'nikmaga aylangan ko'rinishi.

Axloq – jamiyatda qabul qilingan jamoatchilik fikri bilan ma'qo'llangan xulq-odob normalari majmui.

Madaniyat – “jamiyatning va unda yashovchi fuqarolarning faoliyati jarayonida to'plangan barcha ijobiy yutuqlar majmu”

Ma'naviyat – inson ongini aks ettiruvchi barcha ijobiy, ruxiy, intellektual fazilatlar majmuasi.

Odob deganda rasm-taomil, xulq-odatlar majmu, ijtimoiy-iqtisodiy tuzum taqozosi bilan turmush sharoitining alohida tarzi, an'analari negizida odamlar o'rtasida paydo bo'lgan muomala-munosabatlarning xususiyatlari tushuniladi. Odob kishilarning amaliy hatti-harakatlari, muomala-munosabatlari deb ham qaraladi.

Axloq – ma'naviyatning tarkibiy qismi sifatida shaxs rivojlanishining yuqori bosqichi sanaladi. Zero, axloqsiz, axloqiy meyorlarsiz shaxsning ruhiy, jismoniy va

ma’naviy yetukligi shakllanmaydi. Shuning uchun ham etik-axloqiy tarbiyada uzviylik, aloqadorlik dialektik xarakterga ega bo‘lib, shaxsning etik-axloqiy shakllanishida muhim sanaladi.

Etik-axloqiy tarbiyaning asosiy vazifalari:

- 1) etik-axloqiy ongni shakllantirish;
- 2) etik-axloqiy xulq-atvor, ko‘nikma va odatlarni shakllantirishdan iboratdir.

Etik-axloqiy tarbiya mohiyatiga ko‘ra insonning jamiyat oldida burchliligi, o‘z xulq-atvorining jamiyat taraqqiyoti darajasi bilan uyg‘unligi, shuningdek, etik-axloqiy xulq-atvorning insonning kishilarga bo‘lgan hurmat-e’tiborini namoyon etuvchi mezonlardan ekanligini tushunishi, axloqiy ideallarining to‘g‘riliqiga ishonch hosil qilishi, etik-axloqiy bilimlarining e’tiqodga aylanishi va e’tiqodning tizimli bo‘lishini ta’minlash va etik-axloqiy odatlarning shakllanishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi.

Abdulla Avloniy axloq bergen tar’fi [8;18]

: Insonlarni yaxshilikg‘a chavqruguvchi, yomonlikdan qaytaruvchi bir ilmdur. YAxshi xulqlarning yaxshilagini,yomon xulqlarning yomonligini dalil va misollar ila bayon qiladurgan **kitobni axloq** deyilur.

“Yaxshi xulq” deb agar nafs tarbiyat topib,yaxshi ishlarni qilurga odat qilsa, yaxshilikqa tavsif bulishga aytildi.

“Yomon xulq” agar tarbiyasiz usib, yomon ishlaydurgan bulur ketsa, yomon tavsif buliish aytildi.

R.Mavlonova, O.Turayeva “Pedagogika” [18; 213] darsligida axloq quydagicha ta’rifi berilgan: Axloq ijtimoiy ong shakllaridan biri bulib,muayyan jamiyatda yashovchi kishilar amal qilishi zarur bo‘lgan ma’lum xatti-sharakat qoidalari yig`indisidir.

Axloq odamlarning bir-birlariga, jamiyatga, davlatga, xalq multiga, oilaga, ishlab chiqarish vositalariga, mexnat maxsulotlari va shu kabilarga munosabatini muayyan tartibga soladigan xatti-xarakat qoidalari tizimida namayon bo’ladi.

Etika, ya’ni axloq haqidagi fan, o’zbek tilida hozirgi paytda axloqshunoslik fani deb ham yuritiladi. Etika odamlarning yurish-turishida, axloqida tarixan

o'zgarib turadigan, rivoj topib, taraqqiy etib boradigan prinsiplarni, axloqiy norma, qoidalarni; axloqning manbai kelib chiqishini, axloqiy kategoriyalarni ya'ni yaxshilik va yomonlik, or-nomus, vijdon kabi umumiyl tushunchalarni, axloqiy e'tiqod, maslak va his-tuyg'ularni izohlab beradi. Shuningdek, axloqning muammolari bo'lgan – axloqiy bahoning mezoni nimada, axloqda haqiqat bormi, axloqiy erkinlik nima, inson o'z hatti-harakati uchun javobgarmi, mas'ulmi kabi savollarga javob qaratadi

“Axloq” tushunchasi ommafikri asosida tartibga soluvchi faoliyat tarzida kishilik jamiyatining ilk bosqichida shakllangan. Qadimdanoq ijtimoiy-falsafiy, psixologik, pedagogik, tarixiy, badiiy, etnografik va madaniyatshunoslikka oid asarlarda ushbu tushuncha turli ko'lamda ishlatalib kelingan.

Axloq (arabcha *xulq-atvor* demakdir) - ijtimoiy ong shakllaridan biri, ijtimoiy tartib-qoida bo'ib, bu tartib-qoida ijtimoy hayotning barcha sohalarida kishilarning xatti-harakatini tartibga solish vazifasini bajaradi. Axloq omma faoliyatini tartibga solishning boshqa shakllari (o'quv, ishlab chiqarish, xalq an'analari) da o'z talablarining asoslanishi, amalga oshirilishi va omma fikri asosida tartibga solinishi bilan farq qiladi. Axloq talablari barchaga taalluqli. biroq hech kimmng ko'rsatmasi, hech qanday maxsus buyruq asosida bajarilmaydigan, ixtiyoriy amalga oshiriladigan burch shakliga kiradi. Axloq talablarining bajarilishi faqat ma'naviy ta'sir ko'rsatish shakllari doirasida yuz beradi. Axloq shaxs taraqqiyotining yuqori bosqichi bo'Igan ma'naviy komillik asosini, poydevorini tashkil etadi. Bir so'z bilan aytganda axloq -jamiyatdaqabul qilingan, jamoatchilik fikri bilan ma'qullangan xulq-odob normalari majmuyidir.

Etik-axloqiy tarbiyani tashkil etish ijtimojy tarbiyaning muvaffaqiyatini ta'minlovchi eng muhim omil sanaladi. Ma'naviyaxloqiy ta'lim vatarbiyao'zaro bog'liqlik, uzviylik, aloqadorlik hamda dialektik xarakterga ega bo'lib, shaxs etik-axloqiy kamolotini shakllantirish asosi hisoblanadi. Etik-axloqiy ta'lim o'quvchilarga etik-axloqiy munosabatlar rnohiyati to'g'risida tizimlangan bilimlarni berish, ularda etik-axloqiy bilimlarni egallahsga bo'Igan ehtiyojni yuzaga keltirish

etik-axloqiy ongini shakllantirish jarayoni bo'lib, izchil, uzlucksiz, tizimli tarzda tashkil etilishi lozim.

Insonda axloqning shakllanishi

Axloqiy tarbiya tizimini tashkil etuvchi omillar

- burch
- vijdon
- nomus
- muhabbat
- adolat
- ezgulik
- sadoqat
- ideal
- e'tiqod
- baxt

O'quvchilar etik-axloqiy tarbiyasini tashkil etish aniq maqsadga yo'naltirilgan yaxlit pedagogik jarayon bo'lib, Ushbu jarayonda quyidagi pedagogik vazifalar hal qilinadi:

1. O'quvchilarga etik-axloqiy me'yorlar hamda axloqiy munosabatlar rnohiyati va ularning ijtimoiy jamiyat hayotidagi ahamiyati to'g'risida ma'lumot beriladi.
2. O'quvchilarda etik-axloqiy bilimlarni egallashga bo'lgan ehtiyojni yuzaga keltirish, etik-axloqiy ongni qarortoptirish.
3. O'quvchilarda ijobiy mazmundagi etik-axloqiy sifatlar (bilimlilik, mehnatsevarlik, kamtarlik, mehr-muhabbat, vatanga, xalqqa muhabbat, ota-onasiga kattalarga hurmat, insonparvarlik, saxovat, burchga sadoqat va hokazo)Iarni qaror toptirish.
4. O'quvchilarda etik-axloqiy mazmundagi xulq-atvor, xarakterva irodani shakllantirish.
5. O'quvchilar etik-axloqiy madaniyatini shakllantirish. O'quvchilar etik-axloqiy sifatlarining qaror topishi tarixiy obyektiv sharoitda shaxs tomonidan jamiyat taraqqiyoti, insonlarning o'zaro hamkorlik, aloqa doiralarining kengayishi takomillashuviga ko'rsatiladigan ta'sirning ijobiy, mo'tadil holatda bo'lishini ta'minlashda ko'rindi. Etik-axloqiy sifatlarning qaror topishi quyidagi umumiyyat mazmun asosida ro'y beradi:

- o'quvchining etik-axloqiylik darajasi ijtimoiy munosabatlar jarayonida, uning jamiyat, atrof-muhit va tabiatga bo'lган yondashuvida namoyon bo'ladi;
- o'quvchining etik-axloqiylik darajasi jamiyatning ijtimoiyma'naviy taraqqiyoti darajasiga bog'liq;
- o'quvchilarning etik-axloqiy kamoloti obyektiv va subyektiv shart-sharoitlarning o'zaro uyg'unlashuvi asosida tashkil etiladigan uzluksiz, tizimli ta'lim-tarbiyaning yo'lga qo'yilishi natijasida vujudga keladi;
- o'quvchining etik-axloqiy kamoloti ijtimoiy munosabatlarning yo'lga qo'ytlishida ijobiy natijalarga olib keladi.

O'quvchilarning etik-axloqiy tarbiyasini amalga oshirish quyidagi tamoyillarga muvofiq yo'lga qo'yiladi:

1. Etik-axloqiy tarbiyaning ijtimoiy-g'oyaviy asosga ega ekanligi.
2. Ma'naviy-axioqiy ta'lim va tarbiyaning izchil, tizimli, uzluksiz tashkil etilishi.
3. Etik-axloqiy ta'lim-tarbiya g'oyalaring aniq maqsadga yo'naltiriiganligi.
4. O'quvchilar etik-axloqiy madaniyatini shakllantirishga har tomonlama (kompleks) yondashuv.
5. O'quvchilar etik-axloqiy tarbiyasini tashkil etishda tarixiy vorislik hamda umuminsoniy va milliy qadriyatlar, ularda ilgari surilgan g'oyalarga tayanib ish ko'rish.
6. Ijtimoiy faoliyatning insonparvarlik va demokratik xususiyatlarga ega ekanligi.
7. Etik-axloqiy ong va faoliyat birligi. Etik-axloqiy tarbiyani tashkil etish - faoliyat jarayoni hisoblanadi. Ushbu jarayon nafaqat ijobiy xislatlarni shakllantirishni, balki salbiy sifatlarni bartaraf etishni, bar qanday axloqsiz xattiharakatlarga qarshi kurashga o'quvchilarni undashni ham ko'zda tutadi. Ma'naviyaxloqiy tarbiya jarayonida o'quvchi (tarbiyalanuvchi)ning o'z-o'zini tarbiyalashni kuchaytirishi katta ahamiyatga ega. Etik-axloqiy tarbiya jarayonida barkamol shaxs tarbiyalanib voyagayetkaziladi.

Shaxs etik-axloqiy fazilatlarini shakllantirishninig pedagogik xususiyatlari. Shaxsning etik-axloqiy madaniyatining shakllantirishga qo'yiladigan hozirgi zamon talabiarini amalga oshirish muammolari dinamik xarakterga ega bo'lib, ijtimoiy tuzum taraqqiyoti bilan bog'liqdir. Bu muammoni falsafa, etnografiya, etika, estetika fanlari tadqiq etadi.

"Madaniyat" - arabcha so'z bo'lib, u jamiyatning ishlab chiqarish, ijtimoiy hayotda va ma'naviyatda qo'lga kiritilgan yutuqlari majrnuyidir. Demak, madaniyat- inson faoliyati mahsuli natijasi sifatida, insonlarning moddiy va ma'naviy faoliyatlari jarayonida vujudga keladi. Moddiy va ma'naviy madaniyatning o'zaro aloqasi va o'zaro ta'siri natijasida aqlan yetuk, axloqan yaxlit shakllangan shaxs tarkib topadi. [6;118]

Inson biron moddiy boylik yaratar ekan, avvalo, uning qurilishi, ishlab chiqarish jarayoni va ta'lim-tarbiyaviy natijasining amaliy ahamiyatini oldindan ko'ra biladi. Shaxs sifatida shakllanadigan o'quvchining ma'naviy kamolotida axloqiy madaniyatning ahamiyati katta. Axloqiy madaniyatga axloqiy bilimlar, malaka va ko'nikmalar, axloq qoidalari yordamida o'quvchining xulq-atvori, xattiharakatlarini boshqarish tizimi kiradi.

Axloqiy madaniyat o'quvchining ko'p qirrali faoliyat davomida shaklianib va takomillashib boradi. Axloqiy madaniyatning ko'rinishlari, uning qirralari va namoyon bo'lish shakllari xilma-xildir. Insonparvarlik, halollik, tashabbuskorlik, vatanparvarlik, mehnatsevarlik, erksevarlik, faollik, ijodkorlik, poklik va shu kabi qator muhim tushunchalar axloqiy madaniyat tushunchalaridir. Bu xislatlar faoliyat jarayonida ma'naviy madaniyatning boshqa madaniyat qirralari bilan birgalikda o'quvchi ongi va xulqigata'sir etadi.

Etik-axloqiy mazmundagi ta'lim-tarbiya ishini tashkil etish ta'lim muassasasi pedagogik jamoa umumiyligi ishining tarkibiy qismi bo'lib, ularni o'tkazishda maktab rahbariyati, kasaba uyushmasi a'zolari, ota-onalar qo'mitasi, o'quvchilarning o'z-o'zini boshqarish organlari, shuningdek, jamoa tashkilotlari, xodimlari ham ishtirok etadi.

Ta'lim muassasalarida etik-axloqiy tarbiyani yo'lga qo'yishning quyidagi turlari alohida ahamiyatga egadir: suhbatlar, uchrashuvlar, ertaliklar, haftaliklar, oyliklar, ko'riklar, konferensiya, bahs-munozara va boshqalar. Etik-axloqiy tarbiyani tashkil etishda tarbiyaviy tadbirlar umumiylar umumiy tarbiyaning ajralmas qismi sifatida ta'lim muassasalari faoliyatini tashkil etishda o'z o'rni va ahamiyatiga ega.

Etik-axloqiy mazmundagi tadbirlarni o'tkazish ushbu tarbiyani tashkil etishdagi ko'zlangan asosiy maqsadga xizmat qilmog'i kerak. O'zida yuksak fazilat etik-axloqiy poklik va insoniy kamolot kabi xislatlarni bir-biri bilan uyg'unlashtiradigan shaxs tarbiyasi ta'lim-tarbiya tizimining bosh masalasi hisoblanadi. Bugungi yoshlarda zamonamizning eng mashhur (ijobiy ma'noda) kishilarga o'xshashga harakat qilishlari, namunaning tarbiyaviy kuchi O'quvchilarining (bolalarining) taqlid qilishga moyilligiga asoslangandir. Yoshlar ko'pincha ota-onalariga, ma'lum bir ijobiy yutuqlarga erishgan qarindoshlariga, o'qituvchilariga va mashhur qahramonlarga taqlid qiladilar. Turli yoshdagagi bolalarga taqlid qilishiga moyillik turlicha bo'ladi. Bolalar ulg'ayib borgan sari tevarak-atrofidagi katta yoshdagagi kishilarning xatti-harakatlariga tobora tanqidiy nazar bilan qaraydigan bo'ladi. Shu yoshdagagi bolalar o'z nuqtai nazarlaridan taqlid qilishga arzigulik deb bilgan kishilarni o'zlari uchun namuna deb biladilar va ularga e'tiqod qo'yadilar. Ma'lumki, tarbiya vositasi bo'lgan namuna mohiyat e'tibori bilan e'tiqodga yaqin turadi. E'tiqod tushunchasi yoshlarga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishda muhim o'rin tutadi. Bunda tarbiyachi o'quvchilarining shaxsiy tajribasiga tayanib ularning ongiga, hissiyotlariga ta'sir qiladi. Shu yo'l bilan yoshlarda ijobiylar axloqiy sifatlar tarkib topa boradi hamda mustahkamlanadi ulardagi salbiy xulqodatlari yo'qotiladi. O'quvchilarda e'tiqod hosil qilish jarayonida etikaga oid tushunchalar ham tarkib topib boradi. E'tiqod tarbiyasini amalga oshirishda har bir o'quvchining qiziqish doirasini, maylini, fikr-o'yini diqqat bilan o'rganish talab etiladi.

1.2. Tarixiy tajribalarda etik fazilatlarni shakklantirish muammosining yoritilishi

Kishilik jamiyati tarixiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, barcha davrlarda yosh avlodning axloqiy tarbiyasiga jiddiy e’tibor berib kelinganligini ko‘rishimiz mumkin. Ajdodlarimiz bola tarbiyasidagi eng muhim ko‘rsatkich—bu axloqiy tarbiyalanganlik deb bilganlar. Chunki aynan axloqgina kishining oila va jamiyatdagi o‘rnini belgilab beruvchi qudratli mezondir. Shu boisdan ajdodlarimiz yosh avlod tarbiyasida axloqiy tarbiyalanganlikni muhim deb hisoblangan bo‘lsalar ajab emas.

Hech shubhasiz bizning jamiyatimizda ham axloq eng muhim ko‘rsatkich sifatida tilga olinadi. Barcha ta’lim-tarbiya sohasidagi ishlar mazmunida ham axloq ustun turadi. Chunki axloqiy tarbiyalangan kishi jamiyatdagi barcha qonun va qoidalarga so‘zsiz amal qiladi, o‘zgalarga ozor yetkazmay, o‘z-hatti-harakatlarini boshqara oladi, eng asosiysi bunday kishilardan jamiyat katta foyda ko‘radi. Ya’ni o‘g‘irlik, yolg‘on so‘zlash, o‘zgalar haqqiga xiyonat, orsizlik, vijdonsizlik, hayosizlik kabi illatlar ularga yot bo‘lgan xususiyatlar hisoblanib, bunday ishlardan ular hazar qiladilar. O‘zlarining hatti harakatlari, haqqoniyliklari bilan kishilar o‘rtasida hurmat e’tiborga loyiq bo‘ladilar.

Muhammad (S.A.V.) hadislarida: “Allo taolo sizlarga Islomni din qilib ixtiyor etdi. Uni husnu xulq va saxovat bilan e'zozlang. Zero, u faqat mazkur ikki xislat bilangana komil bo'ladi”, — deb uning etik-estetik jihatlarini ta’kidlagan edilar. Qur’oni Karim va hadisi Shariflar Islom madaniyati va etik-estetikasining manbaidir. Qur’oni Karim ming yildan beri tafsir qilib kelinayotgan bo‘lsada, hali uning sir-sinoati, go'zalliklari mohiyati to'la ochib berilgan emas. Xususan, “Olloh go'zal va u go'zallikni sevadi”, — deyiladi Qur’oni Karimda. Demak, Islomning etik-estetik nuqgai nazari go'zallikka oshno bo'lmoqdir. Olloh go'zal ekan, u yaratgan Odam ham, u bunyod etgan Olam ham, o‘z bandalariga hadya etgan noz-ne'matlar ham go'zaldir.

Muammad ibn Ismoil-Buxoriy “Al-adab al-mufrad” (“Odob durdonalari”) asarida inson xulqi go'zalligi haqida bunday hadislarni keltargan: Rasulullo: “Yaxshilik— axloqning chiroyli bo'lishi, gunoh esa ko'nglingda g'ashlik paydo bo'ladigan (nojo'ya) ishni qilishdadir. Uni odamlar bilib qolishini xohlamaydigan bo'lsang, mana shu ishni qilmog'ing gunohdir”, — dedilar.

Yana bir hadisda ko'ngil shodligi, yaxshilik va yomonlik haqida, boylik bilan maqtanmaslik xususida bunday deyiladi: “Rasululloh: “Boylik yomonliklardin saqlanadigan odamlar uchun zararsizdir. Mana shunday kishilar uchun tani sog'lik boylikdan ham yaxshiroqdir va ko'ngil shodligi (Allohga shukrona aytildigan) ne'matlardan biridir”. [17;218]

“Odob durdonalari” da axloqiy go'zallik haqida yana bunday hadislarni o'qiymiz: Rasululloh: “Sizlarning yaxshilaringiz — axloqi yoqimli bo'lganlaringizdir”, — der edilar. Shu asarda yana ko'ngil saiyligi haqida bunday deyiladi: “Boylik — molning ko'pligi emas, balki nafs (ru)ning boyligidir”.

Shuningdek, Qur'oni Karimda yana “Tangri sizlarning tashqi ko'rinishlaringiz yoki molu dunyolaringazga emas, balki dillaringizga, ishlaringazga qarab baho beradi”, — deb ta'kidlanadi.

Forobiy, Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino, al-Buxoriy, at-Termiziyy, Ibn Bojja, Abul-A'lo al-Maarriy, Ibn Tufayl, Abu omid G'azzoliy, Azizqldin Nasafiy, Nizomul-Mulk, Motrudiyy, Burxoniddin Marg'inoniy, Burxoniddin Rabg'o'ziy, Farididdin Attor, Jaloliddin Rumiy va boshqalarning asarlarida etik-estetik tafakkurning bebaho durdonalari jamlangan.

Etik-estetika taraqqiyoti Amir Temur nomi bilan chambarchas bog'liq. Amir Temur (1336-1405) nafaqat ulug' sarkarda, atoqli davlat arbobi, balki dinshunos, nozikta'b qonunshunos sifatida dunyo ahliga tanilgan. Temur va temuriylar davrida mo'g'ul bosqini tufayli butunlay vayron etilgan Samarqand shahri qayta qurildi. Shahar tevaragi Shayxzoda, Chorsu, Korizgo, So'zangaron va Feruza atalmish oltita darvozali qal'a devori bilan o'rab chiqilgan. Ko'rkam va muhtasham

binolardan tashqari, turli tuman kasbdagi hunarmandlar mahallalari qad ko'targan. Ispan elchisi Klavixoning yozishicha, Amir Temur xunarli biror kishini ham Movarounnarni tashlab ketishiga yo'l qo'ymagan. Aksincha, soibqiron farmoni bilan Damashqning mohir to'quvchilari, Anqaraning movut to'quvchi korxonalarini, Turkiya va Gurjistonning zargarlari Samarqandga ko'chirib olib keltingan. U Samarqand atrofida o'z farzandlariga atab ko'shklar, go'zal bog'lar qurdirdi. Mohir me'mor, tajribali soibkorlar aql-zakovati, mehnati, mahorati bilan barpo etilgan Bog'i Dilkusho, Bog'i Chinor, Bog'i Baland, Bog'i Shamol kabi chorbog'lar va ulardagi go'zal ko'shklar o'sha davr sayilgoh-bo'stonchilik, bog'dorchilik san'atining namunalaridir. Qisqa fursatda Samarqand o'z miqyosi, go'zalligi bilan o'sha davrdagi barcha shaharlardan o'zib ketdi. Temuriy shahzodalar Shohruh, Ulug'bek, Boysungur, Husayn Boyqaro ham Samarqandni go'zal va farovon etishda ota- bobolari izidan bordilar. Amir Temur o'z nevaralarining tarbiyasi va ma'lumot olishiga katta ahamiyat berdi. O'z zamonasining orif kishilari ularga fan asoslardan, she'riyat, musiqa, xattotlik, san'at, arab, fors, turk tillaridan chuqur ta'lim berdilar. Tarix, adabiyot, san'atga qiziqish ruhida tarbiyalangan temuriy shazodalar bir-birlari bilan ma'naviy aloqada bo'ldilar. Bu aloqalar XV asr etik-estetikasini rivojiga katta hissa qo'shdi.

Xitoyda etik-estetik tushunchalar, qarashlar, nazariyalar ma'lum ilm sifatida juda qadim zamonlardayoq vujudga kelgan va o'z taraqqiyot bosqichlarini bosib o'tgan. Bu qarashlarga ko'ra Osmon va Yer (In va Yan) ruhlari bir-biriga intiladi va shu bilan olam tartibga tushadi.

Bundan 2500 yil ilgari yashab o'tgan Xitoy donishmandi Konfusiy qarashlarida ham insonlarning taqdiri Osmonga va Yerdagi tabiatga bog'liq ekanligi aytildi.

Konfusiy ta'limoti qadimgi an'analarga va ajdodlarga hurmat bilan qarashga asoslangan, zero uning qat'iy ishonchiga ko'ra, qadimgi xukmdorlar dono, amaldorlar beg'araz va ta'masiz bo'lib, xalqqa himmatli va muruvvatli edi. Bu haqda „Qadimgi xitoy falsafasi» kitobida yozilgan.

U 6 ta yaxshi fazilatga ega bo'lgan komil inson, oljanob arbob timsolini ko'rsatadi.

Buyuk davlatni boshqarishda:

- siyosiy amallarga o'ta jiddiy e'tibor bergan;
- aytgan gaplaring vijdonan bajarilmog'i lozim;
- asosiy boyliklarni tejab-tergab sarf qilgan;
- odamlarni yaxshi ko'rgan;
- xalqdan zamonga qarab foydalangan.

Hindiston Sharq mamlakatlari orasida eng ko'hna va qadimiylardan madaniyat maskanlaridan biridir. Xindiston mutafakkirlarining etik-estetik qarashlari jamiyat taraqqiyotida alohida o'rinni tutadi. Hind xalqi badiiy ijodi taraqqiyoti alohida ta'limotlar asosida rivojlangan.

Hindiston eng qadimiylardan markazlaridan biridir. Unda miloddan uch ming yil avval erni sun'iy sugarish taraqqiy etgan, anhorlar qazilgan, to'qimachilik, zargarlik rivojlangan, pishiq g'ishtdan ikki va uch qavatli binolar qurilgan. Milodning birinchi asrlaridayoq tib, riyoziyot, ilmi nujum, kimyo, hikmat kabi fanlar rivojlangan, turli janrlarda badiiy adabiyotlar vujudga kelgan. "Rigveda", "Ramayana", "Maobxorat", "Dashaku-macharita", "Xitopadesha", "Shakungala", "Malyavikava Agnimtra", "Mudararakshasa" kabi mashur va ma'lum asarlar shular jumlasidandir. Bular orasida dunyoga eng ko'p tarqalgan va o'zining hikmatli fikrlari bilan ajralib turadigani "Kalila va Dimna"dir. Bu asardagi hikmatlar ayvonlar tilidan olib borilsa-da, ijtimoiy hayot, odamlar orasidagi munosabatlar ko'zda tutiladi.

Asarda voqelikdagi salbiy hodisalarga qarshi o't ochiladi,adolat, odamgarchilik tarannum etiladi. "Kalila va Dimna" asari boshidan-oyoq g'oyat qiziqarli va ibratli, shaklan juda boy, badiiy, mazmunan g'ayratli hikmatlar, hikoyalar, masallar, naqllar, rivoyatlar, aforizmlar bilan to'la bebaq xazinadir. Har biri o'zicha mustaqil badiiy lavhalardan iborat, shu bilan birga

asosiy qismi ma'lum jiatlardan bir umumiy syujetga ega bo'lgan yaxlit asardir. Unda avvalo, ind xalqining nafis didi, boy hamda ko'p qirrali etik-estetik olami va o'ta zo'r zakovat daosi o'z ifodasini topgandir.

XIII asrda yashab, ijod etgan Shayx Aziziddin Nasafiy o'zining “Komil inson” risolasida: “Jumla mavjudot odamzotga shuning uchun sajda qiladiki, odamlar orasida komil inson bor. Mavjudot ichra komil insondan ulug'roq, sharafliroq va donoroq zot yo'q. Chunki komil inson eng pastdan eng yuqorigacha martabalardagi mavjudotning xulosasi va qaymog'idir”, —deb yozgan edi. Komil inson bo'lib etishish uchun odamzod o'z tabiatidagi baxillik, ochko'zlik, yolg'onchilik kabi illatlardan voz kechishi, yaxshi xislatlar, fazilatlarga ega bo'lishi zarur.

Shayx Farididdin Atgor aytadi: “...o'sha so'fiylarga muabbatim shu qadar baland va jo'shqin ediki, o'sha toifaning chiroyli so'zlari meni o'ziga tortar, dilimda bu so'zlardan quvonch jilvalanar, ul so'zlar qanchalik mahobatli, pardali bo'lmasin, ularni tanib oladigan bo'ldim”.

Farididdin Attorning kuzatishicha, avliyolar bir necha xilga bo'linadi, ma'rifat ahli, muhabbat ahli, tavxid ahli, miskin va faqirlar ahli va boshqalar. Ma'naviy kamolot va etik-estetik madaniyatga erishishning eng maqbul yo'li — qanoatdir. Qalbida go'zallikka intilish bo'lgan har bir inson kamolotga ana shu jism talablarini enga borish va ruh talablarini ko'paytirish bilan erishadi. Qanoat insonni inson qiladi, ma'naviyat bezagi bilan bezatadi.

Demak, din ma'naviy kamolot va etik-estetik madaniyatga erishishda muhim vositalardan biri bo'lib xizmat qiladi.

O'zbek xalq pedagogikasining shaxs va jamiyat uchun foydali, ilg'or, axloqiy g'oyalari og'izdan-og'izga, avloddan-avlodga o'tib, folklor asarlari, milliy urf-odatlar, an'analar sifatida bizgacha yetib kelgan.

Turkiy xalqlar o'z bolalarini yoshlikdan munosib hatti-harakat qilishlariga e'tibor bergen. O'zbek xalq pedagogikasida bolalarga – odobli bola elga manzur, degan g'oya singdirilgan.

Xalq doimo yosh avlodni aqli, odobli, go‘zal fazilatli inson bo‘lib, kamol topishini orzu qilgan va shunga intilgan. Bunday orzu-istiklar Abulqosim Firdavsiyning Markaziy Osiyo xalqlarining qadimgi hayotini aks ettiruvchi “Shohnoma” asarida quyidagicha tasvirlanadi:

Aql yo‘l ko‘rsatib, dilni etar shod,
Har ikki olamda aqli obod.

Hamisha aqlingni rahnamo etgil,
Noloyiq ishlardan olisroq ketgil. [12;734]

O‘zbek xalq pedagogikasida ota-onaning namuna, ibrat ko‘rsatishiga katta e’tibor berilgan. “Bolalarga go‘zal tarbiya berish uchun ota-onalarning o‘zlari go‘zal axloqli, tarbiyalri bo‘lishlari shartdir...Agar otalar o‘z umr yo‘ldoshlari bilan go‘zal ravishda umr kechirsalar, ularni hurmatlasalar, bolalar ulardan oljanoblik va xushmuomalalik odobini o‘rganadilar” [11; 211].

O‘zbek xalq pedagogikasida qo‘llanib kelingan tarbiya usullari yoshlarga o‘zaro izzat-hurmatda bo‘lish, qadr-qimmatni anglash; samimiylit, iltifotlilik, haqiqatgo‘ylik, mardlik, jasurlik, mehribonlik kabi insoniy fazilatlarni singdirishga xizmat qilgan. Bolani elga manzur, odobli farzand qilib tarbiyalash ota-onaning burchi hisoblangan. O‘zbek xalqi yaratgan maqol, naql, afsona, rivoyat, hikoyatlarda ma’naviy axloqiy ideallar aniq, ibratli, qiziqarli o‘gitlar shaklida bayon etilgan. “Hurmat qilsang, hurmat ko‘rasan”, “Har kim ekkanini o‘radi”, “Bola aziz, odobi undan aziz” kabi maqollar shular jumlasidandir.

Zardushtiylik dinining muqaddas kitobi “Avesto” ko‘p asrlar davomida yoshlarga axloq-odob fazilatlarini tarbiyalashda dasturi amal vazifasini bajargan. “Har bir kishini shunday tarbiyalash zarurki, - deyiladi “Avesto”da, - u avvalo, yaxshi o‘qishni, so‘ngra yozishni o‘rganib, eng yuksak pog‘onaga ko‘tarilsin”. Bolalarga beriladigan ta’lim va tarbiya quyidagilarni o‘z ichiga oladi: diniy va axloqiy tarbiya; jismoniy tarbiya, o‘qish va yozishga o‘rgatish. Bu ta’limotga ko‘ra diniy tarbiya berish 7 yoshdan boshlangan. O‘g‘il bolalar yetti yoshga yetganda, ularga maxsus “muqaddas ko‘ylak” kiydirilgan va ular muallim bilan yonma-yon quyoshga qarab turishgan, muallimiga qo‘shilib “Avesto”dan ezgulik

va yaxshilik ma'budasiga madadkor kuchlarni ulug'lovchi duolarni aytishgan: Men zardushtiylik diniga sodiq bo'lishga va'da beraman, men yaxshi fikrlar, yaxshi so'zlar, yaxshi ishlarga ishonaman, kabi fikrlarni uchratish mumkin. Bunday mashg'ulotlar bir kunda besh marta takrorlangan. Undan maqsad - bolalar qalbida dunyodagi barcha yaxshilik va e兹guliklarning bunyodkori ilohiy Axura Mazdaga e'tiqodini mustahkamlash, insonlar boshiga yovuzlik va yomonliklar olib keladigan Anxura Manudan esa nafratlanish hissini tarbiyalashdan iborat bo'lgan.

Xullas, zardushtiylik ta'limoti Markaziy Osiyo xalqlari tarixida islomgacha davrda qariyb bir yarim - ikki ming yil mobaynida umuminsoniy va milliy axloqiy qadriyatlar qaror topishida, tarbiyashunoslik odobining nazariyasi va amaliyoti shakllanishida muhim tarixiy manbalardan biri bo'lgan.

Islom ta'limoti o'tmishda yaratilgan barcha ilohiy ilmlarni, insoniy tajriba va fazilatlarni umuminsoniy qadriyat sifatida o'zida mujassamlashtirdi. Qur'on va Hadislarda bayon etilgan axloqiy g'oyalar insoniyat madaniyati xazinasiga qo'shilgan ulkan hissa ekanligi jahon miqyosida allaqachon tan olingan. Qur'on - falsafiy, huquqiy bilimlar majmuigina bo'lib qolmay, axloqiy tarbiyaning qudratli manbai, vositasi, kishilarni halollik, poklik, axloq-odob, insof diyonatga da'vat etuvchi muqaddas kitobdir. Qur'on suralarida kishilar Alloh nomidan e兹gulikka, halollikka, poklikka da'vat etiladi. Bunga amal qilganlarga jannatda huzur halovatda abadiy yashash va'da qilinadi. Yovuzlik yo'lidan qaytmagan kishilar uchun do'zax azobi muqarrarligi eslatiladi. Bu, kishilarni yomon xulqlardan o'zini tiyishga, yaxshilikka undaydi.

Hadislarda kishilarning axloqiga qo'yiladigan shar'iy talablar bayon etilgan. Ular insonning ma'naviy va axloqiy kamolotiga asos bo'ladi. Hadislarda farz, vojib, harom, halol kabilar bilan bir qatorda insoniy fazilatlar, axloqiy yo'l-yo'riqlar talqin etiladi, insonlik sha'niga dog' tushiradigan illatlar qoralanadi. Insoniy fazilatlar - ilm egallash, halollik, to'g'ri so'zlik, adolatlilik, mehr-oqibat, ota-onani hurmat qilish, yetimlarga, kambag'allarga g'amxo'rlik, saxiylik, poklik, omonatga xiyonat qilmaslik, diyonat kabi ijobiy axloqiy sifatlar ulug'lanadi. Masalan, yoshlarni ilm olishga, axloqli bo'lishga da'vat etuvchi hadislarda bunday

deyilgan: “Ilm egallang! Ilm sahroda do’st, hayot yo’llarida - tayanch, yolg‘izlik damlarida - yo’ldosh, baxtiyor daqiqalarda - rahbar, qayg‘uli damlarda-madadkor, odamlar orasida - zebu ziynat, dushmanlarga qarshi kurashda quroldir. Mo‘minlarning afzali xulq-atvori yaxshilaridur. Sadaqaning afzali - mo‘min kishi ilm o‘rganib so‘ng boshqa mo‘min birodarlarga o‘rgatishdir. Farzandlaringizni izzat - ikrom qilish bilan birga axloq-odobini ham yaxshilanglar” kabilar yoshlarni axloqiy tarbiyalashga yordam beradi. Shuningdek, hadislarda yomon xulq, razolat, kibr-havo, adovat, hasad, xiyonat, yolg‘onchilik, munofiqlik, poraxo‘rlik, buzuqlik kabi illatalr qoralanadi.

Rostgo‘ylik jamiyatning barqarorligi va kishilar o‘rtasidagi ishonchni ta’minlaydigan eng muhim sifatdir. Yoshlarda bu fazilatni tarbiyalashga oila ham, maktab ham, butun jamiyat ham katta e’tibor berishi kerak.

Shu bilan birga Markaziy Osiyoda yashagan allomalar yosh avlodni axloqiy tarbiyalashga doir ilg‘or ta’limotlarni ham yaratdilar.

Abu Nasr al-Forobi o‘z asarlarida har bir kishi jamiyatga, davlatga munosib inson bo‘lishi uchun axloqiy tarbiyalangan bo‘lishi lozim deb hisoblaydi. Fogobiy fikricha “O’zida o’n ikki tug’ma xislatni-birlashtirgan” kishigina axloqli odam bo’la oladi.

(Birinchidan), bunday odamning barcha organlari shu darajada mukammal taraqqiy etgan bo‘lishi zarurki, u bu organlari bilan bajarmoqchi bo’lgan ishlarni osonlik bilan amalga oshira olsin;

(Ikkinchidan), barcha masalani, muhokama va mulohazani tezda va to’g’ri tushuna oladigan, uning ma’nosini anglay oladigan;

(Uchinchidan), xotirasi juda baquvvat bo’lsin, ko’rgan, eshitgan, sezgan narsalarning birortasini ham esidan chiqarmay yodda saqlab qoladigan bo’lsin;

(To’rtinchidan), zehni tez va o’tkir bo’lsin;

(Beshinchidan), so’zlari aniq bo’lsin, fikrini va aytmoqchi bo’lgan mulohazalarni ravon va ravshan bayon eta olsin;

(Oltinchidan), bilish va o’qishga muhabbati bo’lsin;

(Ettinchidan), ovqatlanishda, ichimlik iste'mol qilishda ochko'z bo'lmasin, tabiat qimor o'yinlarini o'ynashdan yiroq bo'lsin;

(Sakkizinchidan), haqiqatni va haqiqat tarafdarlarini sevadigan bo'lsin, yolg'on va yolg'onchilarga, nafrat bilan qaraydigan bo'lsin;

(To'qqizinchidan), ruhi g'ururli va o'z vijdonini qadrlaydigan bo'lsin;

(O'ninchidan), dirham, dinar va shu kabi turmush buyumlariga jirkanish bilan qarasin;

(O'n birinchidan), o'z tabiat bilan adolatli va adolat uchun kurashuvchilarni sevadigan, adolatsizlikka hamda jabr-zulm o'tkazuvchilarga nafrat bilan qaraydigan bo'lsin;

(O'n ikkinchidan), adolatli bo'lsin va qaysar bo'lmasin, adolat oldida qaysarlik qilib o'zbilarmonlik qilmasin, jasur bo'lsin, qo'rqish va ojizlikni bilmisin.

Forobiy bu fazilatlar ichida ayniqla donolikka, aqlilikka katta e'tibor beradi.

Forobiyning ta'kidlashicha, har bir kishining fe'l-atvoriga qarab tarbiya ikki usul - ixtiyoriy va majburiy usullar bilan amalga oshirilishi mumkin. Bordi-yu tarbiyalanuvchilar fan va hunar o'rganishga moyillik bildirsalar, ularga nisbatan ilhomlantirish, rag'batlantirish usuli qo'llaniladi: aksincha, mabodo ular o'zboshimcha va itoatsiz bo'lsalar, majburiy usulni qo'llash mumkin.

Abu Ali Ibn Sino (980-1037) ning fikricha tarbiya yagona jarayon bo'lib, yoshlarga aqliy, jismoniy nafosat, axloqiy tarbiya berishni va hunar o'rgatishni nazarda tutadi. Ibn Sino o'zining axloq to'g'risidagi fikrlarida insoniylik fazilatlarini ulug'laydi. U kishilarning kundalik amaliy ishlarida eng zarur axloqiy munosabatlarga kamtarlikka, izzat, hurmat, jasurlik, to'g'rilik, sofdillik kabi xulqiy qoidalarga alohida e'tibor beradi. Insonni kishilar o'rtasida o'zini tutishi, oila a'zolarining o'zaro munosabati, jamiyatda turli tabaqalarning munosabatlari maxsus yoritilgan. Tarbiyada aqliy: axloqiy va jismiy kamollikni uyg'unligini asoslashga harakat qilgan. Tarbiya bola tug'ilganidan boshlansagina samarali bo'lishini ta'kidlaydi.

"Tib qonunlari" asarida bolani olti yoshdan o'qitish va tarbiyalash uchun muallimga topshirish haqida so'z yuritiladi. Ibn Sino ta'lim jarayonida quyidagi

qoidalarga amal qilish lozim deb hisoblaydi: o‘qitishda oddiydan murakkabga qarab borish: bolaning qobiliyat va mayllarini e’tiborga olish; bolaga kuchi yetadigan mashqlarni bajartirish; ta’limni jismoniy mashqlar bilan qo‘shib olib borilishi.

Bolaga ta’lim va tarbiya berishi uchun saxovatli, dono, iymonli, axloqiy va aqliy tarbiya usullarini yaxshi biladigan, irodasi kuchli muallim va tarbiyachini tanlash zarur. Muallim sog‘lom, pok, halol, xushmuomala kishi bo‘lmog‘i lozim. Barkamol inson qilib yetishtirish uchun tarbiyachi bolani o‘rni bilan rag‘batlantirishni ham, o‘rni bilan jazolashni ham bilsin. Vaqtı-vaqtı bilan bolani maqtab, yomon xulqini qoralab, yaxshi qiliqlarini o‘z vaqtida rag‘batlantirib ham turishi kerak.

Ibn Sinoning ko‘rsatishicha, muallim avvalo, bolaga Qur’on ta’limotini o‘rgatishi zarur, so‘ngra bolaning nimaga qiziqishini, qaysi kasbga yoki san’atga mayli borligini aniqlashi zarur. Bilim va hunarni bola hayot kechirish va yashash vositasi deb bilsin. So‘ngra biror kasb-hunarni mukammal o‘rganishi kerak. Ilm va hunar o‘rganayotganda bolaning talanti, qiziqish va maylini e’tiborga olish zarur. Aks holda ta’lim va tarbiya kutilgan natijani bermaydi. Bolalarning bir xillari til o‘rganishga qobiliyatli bo‘lsa, ba’zilari boshqa fanlarga, masalan, tibbiyotga, geometriyaga qobiliyatli bo‘lishi mumkin. Shuning uchun ham muallim bolaga ta’lim berishga kirishishdan oldin o‘quvchining xarakterini o‘rganishi va bilim darajasini aniqlashi va qobiliyatlarini e’tiborga olib, unga qaysi hunar yoki san’atni o‘rganishi mumkinligini ko‘rsatishi kerak.

Kaykovus (XI asr) “Qobusnama”da bolalarga birinchi navbatda axloqiy tarbiya berish kerak deb hisoblaydi. U ota-onaning tarbiyasiga katta e’tibor etadi. U bir tomondan, bolani ota-onani hurmat qilisha, ularni ranjitmaslikka chaqirsa, ikkinchi tomondan ota-onani bolaga yaxshi va to’g’ri tarbiya berishga undaydi. “Har bir farzand aqli va dono bo‘lsa, ota-onaning mehr-muhabbatini ado qilishdan bosh tortmaydi”. Muallif bu bobda “Nima ekasang, shuni o’rasan” degan mashhur maqolni eslatadi. Maqolning ma’nosi shundaki, kishi odamlarga yaxshilik qilsa, kattalarga hurmat, kichiklarga muruvvat qilsa, uning bu qilmashlari boshqalardan

qaytadi, aksincha odamlarga yomonlik, dilozorlik qilsa, bu ham boshqalardan qaytadi. Shu printsipga asoslanib, Kaykovus o'g'liga nasihat qilib: ... o'z farzandingning senga hurmat qilishini istasang, sen ham ota-onangni hurmat qil, chunki sen ota-onang haqida nima ish qilsang, farzanding ham senga shunday ish qiladi.

Ey, farzand, yaxshilik qil va qilgan yaxshiligingdan hargiz pushaymon bo'lma. Bir kishiga yaxshilik qilsang, u kishi bundan qanchalik xursand bo'lgan bo'lsa, sening ko'nglinga ham undan ko'proq shodlik va hurramlik etishadi. Har kishi o'z badanini o'ziga bo'ysundirsa, ilm-ma'rifat o'rganishi bilan ikki jahonning baxtsaodatini topadi. Barcha bilim-ma'rifatning asosi odob, kamtarlik, hayo, poklik, parhez qilish, beozorlik, sabrdir, hayo imonga tegishlidir. Yaramas ishlardan, yolg'ondan, qanoatsizlikdan uyal, to'g'ri so'z va manfaatli ishdan sharm qilmag'il.

Nodon bilan ham suhbat bo'lmag'il,
O'z jahlingga xursand bo'lmag'il.

Yaxshi nom chiqargan kishilar bilan suhbat qilg'il, yaxshilar suhbatidan yaxshi nomga ega bo'lasan. Ey farzand, ilmingga mag'rurlanma. Kimki ilmiga mag'rurlansa, albatta, hamisha pushaymon bo'ladi. Yoshlarning ilm o'rganishi Kaykovusning diqqat markazida turdi. Uning fikricha, ilm (fan) insonning har tomonlama taraqqiy qildiradi, u tabiyot, astronomiya va muzika ilmlariga diqqat bilan qaradi, bu ilmlarni o'rganishini har bir yoshning vazifasi deb biladi. [18;133]

Muslihiddin Sa'diy Sherzoziyning “Guliston” asarining “Tarbiyaning ta'siri bayonida” deb nomlangan yettinchi bobida axloqiy tarbiyaga to'xtalib, bolalarni axloqiy tarbiyalashda o'qituvchi odobining bir necha muhim qonun-qoidalari qiziqarli hikoyatlar shaklida bayon etiladi.

- muallim bolalarni odobli qilib tarbiyalashi, ularga andisha bilan gapishtishni, maqbul harakat qilishni o'rgatishi lozim. Muallimning so'ziga amal qilmagan shahzodalarga jazo ko'proq berilishi joiz, chunki ularning gapirgan gaplari, qilgan ishlari tillarda doston bo'ladi;

- muallim tili achchiq, badjahl, fosiq, haddan tashqari qattiqqo'l bo'lmasligi; shuningdek, o'ta sodda, muloyim tabiatli kishi ham bo'lmasligi joiz;

- mabodo tarbiyalanuvchi muallimning to‘g‘ri nasihatiga qulq solishni istamasa ham tarbiyachi bilganini unga aytishi joiz.

Alisher Navoiy asarlariga nazar tashlaydigan bo‘lsak, uning asarlari tom ma’noda axloqiy tarbiyaga bag‘ishlangan desak adashmaymiz. Zero Alisher Navoiyning o‘zi ham etik fazilati mukammal darajada shakllangan inson bo‘lgan. Uning kay bir asariga nazar tashlamaylik komil insoniylik fazilatlari ulug‘lanadi. Jumladan, mutufakkirning “Mahbubul-qulub” nomli asarida odob va axloq, tavoze, insonlarga yaxshilik kilish, shu bilan birga insonlarda mavjud bo‘lgan yomon xulqlar: o‘ziga bino qo‘yish, takabburlik, yolg‘on so‘zlash, nafs balosi kabilar to‘g‘risida fikr yuritadi. Shoir odobli-axloqli kishini qo‘yidagicha ta’riflaydi:

“Adabli, agarchi barcha kishilardan yaxshidir va hamma xaloyikdan yoqimlidir, ammo ulug‘lardan ko‘ra yaxshirok va qo‘li ustunlardan yoqimli-roqdir. Adabli o‘z tengqurlari orasida bir-biriga maqtanarli bo‘ladi, kattadan kichik o‘rtasida yaxshi ko‘rinadi. Saxiylik qilmay elni shod qiladi va biror narsa g‘adya qilmay kishini g‘amdan ozod qiladi.

Adab kichik yoshdagilarni ulug‘lar duosiga sazovor etadi va u duo barakoti bilan umrbod bahramand bo‘ladi. Adab kichkinalar mehrini ulug‘lar ko‘ngliga soladi va u muhabbat ko‘ngilda abadiy qoladi...”[25;118]

Alisher Navoiy yosh avlodni kelgusida axloqli, yuksak fazilatli qilib yetishtirish, ularni yoshligidan boshlab kunt bilan tarbiya qilish kerakligini uktiradi. O‘zbek xalqida ota-onaga bo‘lgan hurmat, e’tiqod, uni ulug‘lash hamisha yuqori darajada bo‘lib kelgan. Shoir ham Vatanga muhab-batni, ota-onaga, insonlarga muhabbatni chin insoniylikning eng yaxshi fazilatlaridan biri deb biladi:

Boshni fido ayla ato qoshiga,

Jismni kil sadko ano boshiga,

Ikki jahoningga qilarsan fazo,

Xosil et ushbu ikkisin rizo.

Shoirning pand-nasixatlari asrlar davomida avlodlarni odob-axloqli bo‘lishga chorlab qoladi.

Mahmudxo‘ja Behbudiy axloq va tarbiyaning asosi-maktab, barcha ilmning boshi va ibtidosi ham mакtab, deb hisoblagan. Bu borada uning “Padarko‘sh” daramasidagi voqealar rivojini misol qilib keltirsak bo‘ladi. Asarda o‘z farzandi tarbiyasi, ayniqsa uning axloqiy tarbiyasiga befarq otaning kechmishi tilga olinib, oxir-oqibatda o‘g‘il otaning padarko‘shiga aylanadi.

Abdulla Avloniyning pedagogikaga oid asarlari ichida “Turkiy guliston yoxud axloq” asari XX asr boshlaridagi pedagogik fikrlar taraqqiyotini o’rganish sohasida katta ahamiyatga molikdir.

“Turkiy guliston yoxud axloq” asari axloqiy va ta’limiy tarbiyaviy asardir. Asrada insonlarni “yaxshilikka chaqiruvchi, yomonlardan qaytaruvchi, bir ilm-axloq haqida” fikr yuritiladi. Shu jihatlardan qaraganda bu asar Yusuf Xos Hojibning “Qutadg'u bilig”, Nosir Xisravning “Saodatnama”, Sa'diyning “Guliston” va “Bo'ston”, Jomiyning “Bahoriston”, Navoiyning “Mahbub ul-qulub”, Ahmad Donishning “Farzandlarga vasiyat” asarlari shaklidagi o'ziga xos tarbiyaviy asardir.

Abdulla Avloniy pedagog sifatida bola tarbiyasining roli haqida fikr yuritib, “Agar bir kishi yoshligida nafsi buzilib, tarbiyasiz, axloqsiz bo'lib o'sdimi, allohu akbar, bunday kishilardan yaxshilik kutmoq, erdan turub yulduzlarga qo'l uzatmak kabudur”, -deydi. Uning fikricha, bolalarga axloqiy xislatlarning tarkib topishida ijtimoiy muhit, oilaviy sharoit va bolaning atrofidagi kishilar g'oyat katta ahamiyatga ega.

Abdulla Avloniy bola tarbiyasini nisbiy ravishda quyidagi to'rt bo'limga ajratadi:

1. Tarbiyaning zamoni
2. Badan tarbiyasi
3. Fikr tarbiyasi
4. Axloq tarbiyasi va bu haqida hamda uning ahamiyati to'g'risida fikr yuritiladi.

“Tarbiyaning zamoni” bo’limida tarbiyani yoshlikdan berish zarurligini, bu ishga hammani: ota-onas, muallim, hukumat va boshqalarning kirishishi kerakligini ta’kidlaydi.

“Al-hosil tarbiya bizlar uchun yo hayot, yo mamot, yo najot, yo halokat, yo saodat, yo falokat masalasidur” deb uqtiradi.

Abdurauf Fitratning “Rahbari najod” asari ham to’la ravishda ta’lim-tarbiya masalalariga bag’ishlanadi. Ayniqsa, asarning uchinchi bobo oila, bola tarbiyasi, axloq-odob mavzulariga bag’ishlangan bo’lib, bu masalalar hozirgi davrda ham katta ma’rifiy ahamiyatga egadir.

Fitrat ota-onaning vazifasi o’z bolalarini etuk kishilar qilib tarbiyalashlari zarurligini, bunda ayniqsa, uch tarbiyaga:

1. Jismoniy tarbiya-salomatlik.
2. Aqliy tarbiya-sog’lom fikrlilik.
3. Axloqiy tarbiya-axloqiy sano, ya’ni axloqiy poklikka e’tibor berish kerakligini ta’kidlaydi.

Asarning ”Bola tarbiyasi” masalalari bobida quyidagilar ko’rsatib o’tiladi.

“TARBIYAI AVLOD”

Oila vazifalaridan biri avlodni tarbiyalashdan iboratdir. Yosh avlodni tarbiyalash hayotiy vazifalardan bo’lib hisoblanadi. Ma’lumki, dunyo kurashning umumiyligi maydoniga o’xshaydi va bu maydonning pahlavonlari insonlardir. Har bir kishi barkamollik yoshiga etgach, u saodati ta’mini uchun shu maydonga kirmasdan iloji yo’qdir. Bu kurashda g’olib chiqish uchun uch xil o’lchov quroli (Sallohi massix) ga ega bo’lish kerak.

1. Salomatlik;
2. Sog’lom fikr (nuqsonsiz fikr, ya’ni yuqori iste’dod);
3. Axloqi sano (oliy darajali axloq, ya’ni axloqi poklik). [26;218]

Yuqoridagi fikrlardan ko‘rinib turibdiki, tarixiy tajribalar, allomalar asarlarida axloqiy tarbiya muammosiga jiddiy e’tibor berilgan. Allomalar o’z asar va qarashlarida axloqiy tarbiyaning mazmun-mohiyati, uni shakllantirish yo’llari va mezonlari haqidagi fikrlarini juda chiroyli, mukammal tarzda ifodalab berganlar.

Shubhasiz bugungi kunda bizning vazifamiz ushbu g‘oyalardan ta’lim-tarbiya jarayonida samarali foydalanish yo‘llarini izlab topishdan iborat.

Xulosa qilib aytganda, etik-estetik tarbiya o‘quvchilarni har tomonlama barkamol inson qilib tarbiyalashning muhim bir qismi bo‘lib, aqliy, axloqiy, jismoniy tarbiya bilan chambarchas bog‘langan holda amalga oshiriladi.

1. 3. O‘quvchilarda etik fazilatlarni shakllantirishda axloqiy normalarning o‘rni

Insoniyat paydo bo‘lgandan to bugungi kunga qadar insonlar ikkita normaga amal qilib yashaydi, ya’ni - axloqiy va huquqiy normalar. Huquqiy normalar davlat tomonidan qat’iy o‘rnatilib, belgilab qo‘yiladi. Axloq normalari esa jamiyatda o‘rnatilmaydi ham, belgilanmaydi ham, balki, jamiyatdagi shaxslar ularga ongli ravishda o‘z e’tiqodlari va dunyoqarashlari asosida amal qiladi. Bizning xalqimiz qadimdan, har qanday davrda ham ko’proq axloq normalariga amal qilib yashaydi. Bu bizning yutug’imizdir. Chunki fuqorolik adolatli jamiyatni qurishimizda yuqorida aytib o’tilgandek, axloqiy madaniyatga tayanadigan huquqiy va siyosiy madaniyatga ega shaxslar orqali quramiz.

Fuqorolik jamiyatining yana bir xususiyati shundaki, bunday jamiyat nafaqat davlatning kuchi bilan, balki uning a’zolari bo‘lmish fuqorolarning o’zlari orqali saqlab turiladigan va qat’iy axloq normalari qaror topgan jamiyatdir. Shunday ekan hayotimizning ajralmas qismi va mazmuni bo‘lgan axloq me’yorlariga rioya qilishimiz ichki ehtiyojimiz bo‘lishi bilan birga bugungi kundagi hayotimiz mohiyatini begilab beruvchi mezon hamdir.

Asosiy mezoniy tushunchalar – kategoriylar singari axloqiy tamoyillar ham axloqiy ong shakllaridan hisoblanadi. Ularda axloqiy talab nisbatan umumiylar tarzda ko’zga tashlanadi. Ular jamiyat tomonidan shaxsga qo‘yiladigan talab tarzida namoyan bo‘lib, insonning axloqiy mohiyatini, uning hayoti mazmunini, odamlar bilan o’zaro aloqalaridagi asosiy jihatlarini belgilab beradi. Natijada

tamoyillar, inson xatti-harakatining umumiy yo'nalishini ko'rsatgan holda, ko'pgina axloqiy me'yorlar uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Inson hayotida axloqiy me'yorlar ham katta ahamiyatga ega. Ular tamoyillarga nisbatan ancha sodda, umumlashmagan, tor qamrovli. Ularni kundalik hayotimizda ma'lum axloqiy tamoyillrning amalga oshish muruvvatlari ham deyish mumkin, ular axloqiy talablarning eng oddiy shakli sifatida ro'yobga chiqadi. Halollik, rostgo'ylik, insoflik, xushmuomalilik, boodoblik, kamtarlik singari me'yorlar ayniqsa diqqatga sazovor.

Halollik va rostgo'ylik. Avvalo shuni aytish kerakki, halollikni uning dastlabki tor diniy mazmunida – qaysi taom xarom-u, qaysinisi halol, degan ma'noda tushunmaslik lozim. U allaqachon umuminsoniy-dunyoviy ma'no kasb etgan me'yorga aylangan. Halollik, rostgo'ylik – vijdon tushunchasi bilan bog'liq, insonning o'zgaga munosabati o'ziga munosabatidek sof bo'lishini talab etuvchi me'yorlardir.

O'nlab me'yorlar orasida bu ikkisiga birinchi bo'lib to'xtalishimizning sababi shundaki, mustamlakachilik davrida, ayniqsa, sho'rolar hukmronlik qilgan chorakkam bir asr vaqt mobaynida yolg'on, aldov, nopolik, poraxo'rlik, munofiqlik singari illatlar xalqimizga shu qadar ustalik bilan singdirildiki, hozirgi paytda ko'pchilik odamlar halollik va rostgo'ylik ustidan hatto kuladigan bo'lib qolganlar. So'z bilan ish birligi yo'qolgan, qog'ozdagi chiroyli gaplar hayotga to'gri kelmaydi. Lekin bularning hammasi, afsuski, odatiy holdek qabul qilinadi. Shu bois mustaqilligimizning dastlabki kunlaridanoq bu illatlarga qarshi kurash boshlandi. Hozirgi kunda davlatimiz milliy-ma'naviy qadriyatlarni tiklashni, odamlarni halol, insofli, adolatli bo'lishga chaqirishni o'z ichki siyosatining muhim qismi deb bilgan holda ish tutmoqda. Zero, ko'z o'ngimizda yolg'on, aldov, ikki yuzlamachilik nimaligini deyarli bilmaydigan jamiyatlar, millatlar gullab yashnamoqda. Zero prezidentimiz Islom Karimov nutqlaridan birini "Halollik va fidoyilik faoliyatimizning asosiy mezoni bo'lsin" deb, boshqa bir suhbatida esa "Adolat har ishda hamrohimiz va dasturimiz bo'lsin" deb atagani bejiz emas; hozirda halol rostgo'y, insofli, fidoyi insonlardan iborat bo'lgan fuqorolar

jamiyatini qurish –faqat axloqiy muommo emas, balki kelajagi buyuk davlatimizning mohiyatini anglatuvchi ijtimoiy-siyosiy yangilanishdir.

Insoflilik. Darhaqiqat, adolat mohiyatan davlatning fuqoroga, jamiyatning shaxsga nisbatan munosabati tarzida namoyan bo'ladi. Bordiyu, o'zaro adolatli munosabatlar haqida gap ketsa, unda odatda yuksak martabadagi tarixiy shaxsning quyi martabadagu shaxsga munosabati nazarda tutiladi. Insof esa ana shu adolatning tor qamrovli xususiy ko'rinishi sifatida namoyon bo'ladi. U fuqorolar, jamiyat a'zolari orasidagi o'zaro munosabatlar meyoridir.

Insoflilik ham halollik kabi vijdon tushunchasi bilan bog'liq, ma'lum ma'noda halollikka o'xshab ketadi. Lekin bu yuzaki taassurot. Chunki halollik o'z haqi va haqqini, ya'ni moddiy va ma'naviy huquqini o'zgalarning haqi va haqiga xiyonat qilmagan holda ajratib yashashni anglatadi. Insoflilik esa ijobiylikda halollikda ham bir qadam olg'a tashlangan holatdir: unda kishi o'z halol haqi va haqqidan o'zganining hisobiga kechadi; "o'zga"ning sharoiti o'zinikidan nihoyatda og'ir va yomon ekanini hisobga olib, o'z qonuniy haqi va haqqini yoki ularning bir qismini ixtiyoriy ravishda o'zgaga beradi.

Xushfe'llilik, shirinsuxanlik, kamtarinlik, bosiqlijk singari axloqiy xatti harakatlar me'yoriylik nuqtaiy nazaridan g'oyat muhim. Chunki har bir jamiyat darjasи ma'lum ma'noda undagi fuqorolar muomala madaniyatining yuksakligi bilan ham belgilanadi. Zero, xushfe'l, shirinsuxan inson o'zining har bir mavaffaqiyatsizligigiga fofja sifatida qaramaydi, alam yoki g'zab bilan yomon kayfiyatini boshqalarga o'tkazishga intilmaydi; atrofdagi axloqiy muhitni buzmadi. Natijada o'ziga ham, o'zgalarga ham ko'tarinki kayfiyat, turli-tuman omadsizlklarning o'tkinchilagini anglatuvchi hayotbaxsh bir umid bag'ishlaydi. Jamiyat doimo o'shanday odamlarni hurmat qiladi va ulardan o'rnak olishga intiladi.

Xushfe'llilik, shirinsuxanlik qay darajadadir ko'proq ixtiyor bilan, kishining ma'lum bir insoniytabiatga intilishi bilan bog'liq bo'lsa, bosiqlik, kamtarinlik, kamsuqumlik aksincha, ko'proq iroda kuchi natijasida yuzaga keladi. Zotan insonning o'z g'azabini bosa bilishi, noroziligin barvaqt bildirmasligi;

so'zlagisi, biror-bir gap bilan o'zini ko'rsatgisi kelib qolganda o'sha istakni to'xta olishi kuchli irodani talab qiladi. Shu bois muomalada bosiq, kamtarin, "yeti o'lchab bir kesish" tamoyili asosida ish ko'rgan shaxslar oqil odamlar sanaladi va ular jamiyatda ham namunaviylik maqomiga noil bo'ladilar.

Axloqiy tamoyillarning eng qadimiy va eng muhimlaridan biri - **insonparvarlik**. U - insonning yuksak ijtimoiy vazifasini belgilaydigan va barqaror etadigan g'oyalar, qarashlar va e'tiqodlar majmui, shaxs erki, qadr-qimmati, uning baxtli bo'lish huquqini talab etish imkonining mavjudligiga yengilmas ishonch.

Umumjahoniy dinlarning hammasida ham insonparvarlik g'oyalari ustuvor hisoblanadi. Chunonchi, musulmon manoqiblarida turli variantlarda uchraydigan mashhur rivoyat bor. Rivoyat qilinishicha, Xudoga yetishgan odamning xonadoniga yemak so'rab bir kofir kiradi. Mezbon unga musulmon bo'lsang, qorningni to'ydiraman, bo'lmasa yo'q, deydi. Kofir ko'nmay chiqib ketadi. Mezbon, u kofirlikdan kechmaganligi uchun shunday qildim, deb javob beradi. Shunda Tangri mezbonga kofir bo'lsa ham, axir mening bandamku, inson-ku, deb tezda uni qaytarib kelib, qornini to'ydirishni buyuradi.

Demak insonparvarlikning ibtidosi Tangridan va har bir inson boshqalarga mehr-muruvvat, muhabbat bilan munosabat qilmog'i lozim. Zero, Hadisi sharifda "Odamlarga rahmi bo'limgan kishiga Allohning ham rahmi kelmaydi", deyiladi.

Misollar ko'rindik, insonparvarlik – umuminsoniy qadriyatlar sirasiga kiradi. Shu sababli uni sho'rolar davrida sinfiylik nuqtaiy nazaridan soxtalashtirish muvaffaqiyatsizlikka ucharadi, proletar diktaturasi va totalatar sotsialistik tuzum hamda ular ijodkorlarining insonparvarligi haqidagi afsonalar juda qisqa umr ko'rdi. Zero, biz qurayotgan erkin fuqorolik jamiyatni nafaqat insonga mehr-muhabbat va izzt-hurmat ko'rsatishni asosiy tamoyil qilib olgan, balki shaxsning har tomonlama kamol topishi uchun zarur bo'lgan haqiqiy insoniy shart-sharoitlarni yaratishni ham o'z oldiga oliy maqsad qilib qo'ygan.

Fidoyilik. Ma'lumki, inson muaayyan mamlakat va jamiyatdagi qoidalarni, huquqiy me'yorlarni buzmay yashashi mumkin. Rasmiy huquqiy idoralar va tuzilmalar tomonidan bunday odam rasmona, jamiyat uchun xavf tug'dirmaydigan shaxs hisoblanadi. Lekin bunday odam axloqsiz bo'lishi, huquq bilan hisoblashgan holda axloqni tan olmasligi mumkin. Boshqacha qilib aytganda, u o'z mamlakatidagi jinoyat kodeksini tan olishi barobarida, qalbidagi vijdon qonunlari bilan hisoblashmaydi, jinoiy jazodan qo'rqlidi, vijdon azobini bilmaydi.

Fidoiy inson boshqalar manfaati yo'lida o'z qonuniy manfaatlarini, ba'zan esa hatto hayotini qurbon qilishga tayyor turadi va zarurat tug'ilganda qurbon qiladi ham, jamiyat uchun umumiyligi bo'lgan oliy maqsad va ideallarni deb o'zidan kechadi. Bunga ikkinchi jahon urushi qahramoni mard o'zbek yigit To'ychi Eryigitovning fidoyiligi yorqin misol bo'la oladi. U dushman pulyimotiga ko'ksini qalqon qilishi bilan o'nlab, balki yuzlab o'ziga o'xshash odamlar hayotini saqlab qoladi.

Shuni aytish kerakki, fidoyilik tamoyilining mazmuni turli tarixiy davr va ijtimoiy jarayonlarda turlicha muayyanlashadi; u ma'lum bir davrlarda ommaviylashishi yoki kamayishi mumkin. Prezident Islom Karimovning fidoyilk tamoyili mohiyatini to'la anglatadigan "Elim deb, yurtim deb yoni yashash kerak!" degan so'zlarni axloqiy shior qilib olgan jamiyatimiz a'zolarining ilg'or qismi toboro ko'payib bormoqda. Ana shu ko'payib borish jarayoni qancha tezlashsa, biz qurayotgan davlatning shakli shamoyili shuncha muayyanlik kasb etadi.

Jamiyatning o'zi odamlarning oddiy birligi emas. Bu – murakkab ijtimoiy organzm odamlarning o'zaro aloqalari mahsuli, eng avvalo ishlab chiqarish, hayot ne'matlarini o'zaro ayirboshlash va iste'mol qilish bilan bog'liq ular hayotining tashkiliy tuzilishidir. Jamiyat - oila rishtalari, guruhiy tabaqaviy, sinfiy munosabatlar orqali birlashgan odamlarning murakkab jo'shqin aloqalar tizimi. Ushbu qonundan kelib chiqadiki, bu-

endi odamlarning biologik emas, balki ijtimoiy qonunlar amal qiladigan birligidir.

Bunday yondashuv, ya’ni jamiyatni ijtinmoiy munosabatlar majmui sifatida tahlil etish, birinchidan, unga konkret tarixiy yondashish (jamiyat tarqqiyoti bosqichlarini farqlash), ikkinchidan, ijtimoiy hayot asosiy sohalarining o’ziga xos (iqtisodiy, ma’naviy xususiyatlarini aniqlash, uchinchidan, ijtimoiy munosabatlar sub’ektlari (shaxs, oila, millat, davlat va boshqalar)ning nomlarini keltirish imkonini beradi.

Jamiyat – muayyan ehtiyoj va manfaatlarga ko’ra birlashgan ma’lum tarzda tashkil topgan odamlar majmuasi. Jamiyat birlashishga moyil bo’lgan guruhlar, sinflar, qatlamlardan iborat. Ammo ayrim hollarda, odatda iqtisodiy, siyosiy, milliy, diniy manfaatlar asosida, “ajrashish kayfiyatlariga” mubtalo bo’ladi.

Dastlabki axloq maskani bo’lmish oilalar yig’indisi fuqorolik jamiyatni mohiyatan oila bilan davlat o’ratsidagi daraja. Garchand, uning taraqqiyoti davlat taraqqiyotidan keyinroq ro’y bersa ham, u albatta davlatni taqozo etadi, ya’ni fuqorolik jamiyatining yashashi uchun uning oldida mustaqil nimadir – rasmiy, tizimli boshqaruv bo’lishi kerak.

Fuqorolik jamiyatni zamonaviy dunyomizda vujudga keladi, zero, hozirgi paytdagina fuqorolar huquqi haqiqatdan ham inobatga olinadi. Fuqorolik jamiyatida har bir odam o’zi uchun maqsad. Biroq u boshqalar bilan munosabatga kirishmasdan turib, o’z maqsadiga to’la erisha olmaydi: boshqalar uning maqsadiga yetishish yo’lidagi vositadir. Natijada har bir alohida maqsad boshqalar bilan o’zaro munosabatlar vositasida, ularning forovonlikka intilishini qanoatlantirgan holda, o’zi ham qanoatlanadi.

Fuqorolik jamiyatining yashash sharti – erkinlk. Shaxsning qonun doirasidadagi so’z erkinliigi, fikr erkinligi va faoliyat erkinligiga to’la yo’l qoyilmas ekan, fuqorolik jamiyat amalda mavjud bo’la olmaydi. Bu jamiyatning yana bior muhim jihat shundaki, unda qarindosghlik, urug’doshlik, elatdoshlik singari hissiyotlardan kasbdoshlik, mahalladoshlik hissiyotlari ustun maqomga ega

bo'ladi; yonma-yon ishlayotgan va yashayotgan jamiyat a'zolari, "begonalar" umumiy maqsad uchun kurashayotgan hamma yelkadoshlar o'zlarining uzoq qarindoshlaridan ko'ra bir-birlariga yaqinroq ekanliklarini anglab yetadilar. Undagi boshqaruv esa erkin tanlov va erkin saylov asosida, hokimiyat tazyiqidan qonun bilan himoyalangan ixtiyoriy tuzilmalar ko'magida ish olib boradi. Shu bois davlatimiz rahbari Islom Karimov fuqorolik jamiyatini mamlakatimiz siyosiy va davlat qurilishining asosiy xususiyatlaridan biri sifatida ta'kidlaydi va bu xususiyatning mohiyatini "mahalliy hokimiyat va fuqoralarning o'zini-o'zi boshqarish organlari vazifalarini kengaytirish, ularga davlat vakolatlarining bir qismini bosqichma-bosqich o'tkazib borish, nodavlat va jamoat tuzilmalari huquqi va mavqeini oshirishni ko'zda tutadigan "Kuchli davlatdan - kuchli jamiyat sari" konsepsiyasini amalga oshirish"dan iborat deb ta'riflaydi.

Mamlakatimizda hozir erkin, dermokratik fuqorolik jamiyatini tuzishaga kirishganimiz. Bu jamiyat, ma'lum ma'noda, g'arbliklar tasavvuridagi fuqorolik jamiyatidan farq qiladi. G'arbda bu borada asosan huquqiy yo'naliшhining ustuvorligiga qaratilsa, bizda axloqiy-ma'naviy yo'naliшhining ustuvorligini ko'rish mumkin. Shu nuqtai nazardan olib qaraganda, biz qurayotgan fuqorolik jamiyati g'arb davlatlari uchun o'rnak bo'lishi mumkin. U faxrlanishdan kelib chiqqan balandparvoz gap emas. Masala shundaki, G'arb jamiyatlari hozirgi paytda axloqiylikni huquqiylikning yuqori bosqichi sifatida qabul qilmoqdalar. Lekin ular uchun "axloqiy o'rinni bo'shatishdan" ko'ra "huquqiy o'rinni egallab turish" nafaqat qonuniy, balki zavqliroq tuyuladi. Bizning mentalitetimizda esa buning aksi – har bir "axloqiy o'rinni bo'shatish" o'zbek qalbiga quvonch, o'z insonlik burchini bajarganlik hissini to'ldiradi.

Bundan tashqari, bizda fuqorolik jamiyati qurishni ma'lum ma'noda tezlashtiradigan, g'arb mentaletitiga xos bo'limgan mahallalar bor. O'zbek mahallalari tom ma'noda axloqiy tarbiyaning maskani; oila kattalari bolaga qanchalik tarbiya bera olsa, o'sha oila yashayotgan mahallaning tarbiya borasidagi hissasi ham shuncha bo'ladi, desak xato qilmaymiz. Buning ustiga, mahallada xalqimizning qadimiy demokratik an'analri hozir ham o'z kuchini

yo'qotgan emas. Mahallada yashayotgan hukumat a'zosi ham, millioner tijoratchi ham, farrosh ham, oddiy o'qituvchi ham bir xildagi mahalladoshlik huquqiga ega. Hukumat a'zosi yoki millioner esa, mahallada faqat mahalladoshlik "lavozimi"da bo'ladi. Ularning farqlanishi faqat axloqiy jihatlari bilangina belgilanadi. Ana shu xususiyatlari bilan mahalla o'z-o'zini boshqarish tuzilmasi sifatida oiladan fuqorolik jamiyatiga o'tish uchun axloqiy ko'prik bo'lib xizmat qiladi. Bunday oraliq bog'lovchi tuzilma, yuqorida aytganimizdek g'arb olamida yo'q, demak shunga ko'ra ham, bizda fuqorolik jamiyatiga o'tish nisbatan osonroq kechadi, degan fikrni bildirish mumkin.

Inson shaxsining shakllanishidagi birinchi bosqich oila bioijtimoiy sifatga ega bo'lgan tuzilma sifatida jamiyatning dastlabki bo'g'inidir. Oilada bolalar intizomli bo'lib o'smoqlari, ota-onaga bo'ysunishai lozim. Lekin bu intizom erkin o'sib kelayotgan go'dakni qullikka o'rgatish emas, balki bolalarga xos rka tantiqlik, o'zboshimchalik singari salbiy xususiyatlarni yo'qotishga xizmat qilishlari kerak. Ota-onaga bo'ysunishdan bosh tortishga yo'l qo'yish bolaning kelajakda qo'pol, badxulq, nokamtarin bo'ib yetishuviga olib keladi. Shu bois oila ilk axloqiy tarbiya o'chog'I sifatida katta ahamiyatga ega.

Har qanday jamiyat madaniyatida inson shaxsining yetuklik darajasi to'g'risidagi tasavurlar ishlab chiqilgan.

Shaxsning vazifasi va o'rni to'g'risidagi masala o'z ichiga belgilab qo'yilgan huquq va majburiyatlarni ham oladi. Bularda jamiyat tarkibiy qismalarini tashkil etgan ijtimoiy guruh a'zolari rioya qilishi zarur bo'lgan axloqiy normalar bilan belgilanadi. Guruhda qabul qilingan axloq normalariga ko'ra har bir shaxs boshqalar bilan tegishli munosabatda bo'ladilar. Majburiyatlar esa shaxsning o'zi mansub bo'lgan guruhda egallab turgan vazifasiga muvofiq keladigan xatti-harakat qilishidan iborat bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda shaxsning ijtimoiy vazifalarini bajarishi – bu faqat unga xos bo'lgan shaxsiy sifatlarni ham namayon etishidir. O'quvchi, o'qituvchi, ota-ona, harbiy xizmatchi, jamoat arbobi va boshqalarning ham bajaradigan o'z vazifalari mavjud. Masalan, militysiya xodimlaridan metin iroda, hushyorlik va tezkorlik, siyosiy-ijtimoiy

onglilik va yuksak madaniyat sohibi bo'lish, shuningdek, Ona Vatanga bo'lgan cheksiz sadoqat talab etiladi. Chunki ichki ishlar xodimlari yuzaga kelgan favqilodda vaziyatda hukumat vakili nomidan ish tutadi.

Ijtimoiy guruhlar o'z a'zolarini hatti-harakatlarini hech vaqt nazoratsiz qoldirmaydi, balki ularni turli tomondan nazorat qilib boradilar, shu jumladan axloqiy tomondan ham. Bu esa shaxslarda o'z ijtimoiy ma'suliyatiga jiddiy munosabatda bo'lishi talab etiladi. Ayni vaqtida vazifalarini bajarilishi g'oyat murakkab kechadi.

Yuqoridagi fikrlardan bilib olishimiz mumkinki, shaxs e'tiqodini belgilovchi va unga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi axloqiy normalar bor. Bu axloqiy normalardan biri **burchdir**. Burch mohiyatan, jamiyat, davlat va shaxslarga nisbatan muayyan individdagi munosabat, ular oldidagi majburiyat. Uyuqorida aytganimizdek vijdon, e'tiqod, ma'suliyat kabi tushunchalar bilan mustahkam bog'liq. Umuman hayotda insonning har bir xatti-harakati zamirida burch tushunchasi – burchga sadoqat yoki xiyonat yotadi.

Burch tushunchasining o'ziga xos jihatlaridan yana biri – uning vaqt va jamiyatda muayyanlashish xususiyati. Chunonchi, bir tuzum yoki jamiyatda ijobiy hisoblangan burch talablari ikkinchi bir tuzum yoki jamiyat uchun salbiy ma'no kasb etishi mumkin.

Shunday holatlар ham bo'ladi, unda burch shaxsning ko'pgina mayl va istaklariga qarshi hodisaga aylanadi: uni huzur va halovatdan, turmush lazzatlaridan mahrum etadi. Msalan, Furqat mustamlakachilar mafkurasiga xizmat qilganida, uning hayoti rohat va farog'atda kechishi mumkin edi. Lekin u Vatan oldidagi, millat oldidagi burchni deb muhojirlilikning og'ir qismatiga duchor bo'ldi: uni mustamlakachilar, avval aytganimizdek, mamlakat hududidan chiqarib yuborib, qayta kiritmadilar. Furqat xorijda vafot etdi.

Ba'zan burch tufayli odamlar o'z sevgisidan, jon dilidan sevgan kishisidan, hatto aka-ukasi, opa-singlisi yoki farzandidan voz kechishga to'g'ri keladi.

O'z burchiga sodiqlik har bir kishining odobi, axloqini ifodalaydi. O'z so'zining ustidan chiqmagan, o'z burchini bajarmagan kishilar xalq orasida hurmat topmaydi.

Vijdon. Vijdon Zigmund Froyd ta'biri bilan aytganda, a'lo men, men ustidan nazorat o'rnatib, uni boshaqarib turuvchi ikkinchi bir, yuqori darajadagi men. Agar uyat hissi insonning tashqi, jamiyatga bog'liqligidan keli chiqsa, vijdon uning ichki o'z-o'ziga bog'liqligini namoyaon etadi. Bu ichki bog'liqlik tashqi bog'liqlikka nisbatan teran va doimiydir: uyat ma'lum bir vaqt ichida odamning o'z nojuya harakati tufayli yuzaga kelgan ung'aysizligi bo'lsa, vijdon azobi bu oddiy ung'aysizlik emas, balki qalbdagi, odamdag'i odamdag'i odamiylikka e'tiqodning faryodi, talabi; uni qondirmas ekansiz, hech qachon azob to'xtamaydi.

Ba'zan jamiyat talablari bilan vijdon o'rtasida ixtloflar chiqishi mumkin. Bunda vijdon emas, jamiyat talablarining o'tkinchilik xususiyati ma'lum ma'noda eskirganligi aybdordir. Zero, vijdon ko'zga ko'rinas, lekin ulkan va mutlaq aybsiz hodisadir.

Ko'pincha vijdon tushunchasi o'rnila imon iborasini uchratish mumkin. Imon aslida diniy tushuncha. Jekin hayotda vijdon tushunchasining sinonimi sifatida ishlataladi. Masalan, kimnidir birov "imonli odam" deganida, uning musulmonlikka imon keltirgan-keltirmagani haqida o'ylab o'tirmaydi, buning ustiga, u odam musulmon emas, nasroniy bo'lishi ham mumkin. Chunki bu gap bu yerda o'sha odamning dindorligi haqida emas, balki vijdonli, halol rostgo'y ekanligi haqida ketyapdi. Shu ma'noda vijdon bilan imonni egizak tushunchalar deb atash mumkin. Diniy e'tiqodlarga munosabatning rasmiy tilda "vijdon erkinligi" deb atalishi ham ular orasida chambarchas bog'liqlikdan dalolat beradi. Vijdonsiz odamdan hech qachon adolatni ham, burchga sadoqatni ham, or-nomusni ham kutish mumkin emas. Vijdonli odamlargina haqiqiy erkin, demokratik fuqorolik jamiyatni yarata oladilar. Zero, vijdon, eng avvalo, o'zgalarga nisbatan burch va ma'sulyatni taqazo etadi.

II BOB. BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARIDA ETIK FAZILATLARNI SHAKLLANTIRISHNING MAZMUNI

2.2. Ta'lif jarayonida etik fazilatlarini shakllantirishning o'ziga xos xususiyatlari

O'quvchilarda etik fazilatlarni shakllantirishda texnologik yondashuv muhim ahamiyatga ega. O'quvchilarda etik fazilatlarni shakllantirishga xizmat qiladigan ta'lif texnologiyalarining o'zga xos jihatlari nimada? Bizningcha bular quyidalardan iborat:

-o'quv jarayoni ilmiy jihatdan asoslangan qonuniyatlarga tayangan holda tashkil etiladi.

-o'quvchi shaxsi bilan taqdim etilgan axborotlar orasida aloqadorlik vujudga keladi.

-mazkur texnologiyaning yo'nalishlari, qismlari, o'quvchini fikrlash va refleksiyaga undaydi.

-har bir o'quv vaziyati, o'quv daqiqasida o'qituvchi moslashuvchan va muloqotga undovchi subyekt sifatida namoyon bo'ladi.

-o'quvchilarning etik fazilat ko'nikmalarini aniqlash uchun asosan matn ustida ishslash tavsiya qilinadi. Shu maqsadda matn bilan ishslashning turli vizual shakllari va strategiyalari taqdim etiladi.

-o'quvchilarda etik fazilatlarni shakllantirish uchun munozaralar va loyihalash mashg'ulotlari muhim ahamiyatga ega.

-o'quvchilarda etik fazilatlarni shakllantirishga yo'naltirilgan texnologiyalar yalpi ta'lif jarayonini o'zaro hamkorlik, birgalikda rejalashtirish, fikrlash asosida amalga oshirilishini ta'minlaydi.

Texnologiya atamasi etik fazilatlarni shakllantirish jarayoniga tadbiqan qaraganda algoritmlashganlik hamda oddiylik ma'nosiga ega emas. U muayyan maqsadga yo'naltirilgan ochiq strategiyalar tizimidir. Bu texnologiyalar yordamida o'quvchilarda mustaqil tanqidiy fikr shakllantiriladi.

Etik-axloqiy tarbiya metodlari va vositalari. Etik-axloqiy tarbiya yoshlarning barkamol bo'lib shakllanishida mustahkam asosdir. Ta'lif oluvchilar etik-axloqiy tarbiyasida o'ziga xos metodlar, shakllar va vositalar mavjud bo'lib, ular ushbu sohadagi faoliyat olib borishning samarasini belgilashda metodik asos bo'ladi. Yoshlar orasida olib boriladigan etik-axloqiy tarbiyaning quyidagicha metod, shakl va vositalari bor. Ular haqida qisqacha ma'lumot beramiz.

1. Etik-axloqiy mavzudagi suhbatlar: o'quvchining muomala madaniyati; o'quvchining ma'naviy qiyofasiga qo'yiladigan talablar;

o'quvchilarda vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirish – dolzarb vazifa; ma'naviyat tushunchasi; Vatan tuyg'usi - muqaddas tuyg'u; o'quvchining tashqi ko'rinishi va uning ichki dunyosi; kitoblar — bilim va ma'naviyat manbayi; o'quvchilarda badiiy tafakkurni shakllantirish; mustaqillik nashidalari; yoshlar intellektuai salohiyati – kelajak muvatfaqiyati; fidokor yoshlar qanday bo'Mishi kerak?; ajdodlar merosi - ma'naviyatimiz sarchashmalari; zamonaviy urf-odatlarda madaniyat va ma'naviyat; Amir Temur yoshlar kamoloti haqida; Vatan qahramonlari va ularning jasoratlari; mustaqil O'zbekiston jahon nigohida; O'zbekistonning tashqi siyosati va uning ustuvor yo'nalishlari; yuksak madaniyat va ma'naviyat-jamiyat taraqqiyotining poydevori; tarix - miilat ma'naviyatining negizi kabi darslarni uyushtirish. Bunda turli fanlar mavzularini o'tishda o'sha fanda tarbiyaga oid lavha va epizodlarni namoyish qilish amalga oshiriladi. Etik-axloqiy tarbiya tizimida etik-axloqiy mavzudagi suhbatfar alohida ahamiyatga ega. Bunday suhbatlar mazmun jihatidan rang-barang bo'lishi mumkin.

2. Hikoya;

3. Tushuntirish;

4. Quyidagi mavzu va yo'nalishlarda ma'ruza va seminarlar

tashkil etish va uyushtirish: ma'naviyatimizning buyuk timsollari; jadidchilik harakati namoyondalari; ma'naviy tarbiyada ommaviy axborot vositalarining roli va o'rni; mehr va muruvvat - ulug' insonnij qadriyat; axloq kategoriyalari va barkamol avlod tarbiyasi; ezgulik va muqaddas kitoblar; etik-axloqiy tarbiya - kasbiy barkamollik asosidir va shu kabilalar;

5. *Namuna ko'rsatish.* Bunda ustoz va murabbiylarning shaxsiy ibrat-namunasi e'tiborga olinadi hamda “ibrat-namuna - hayot dorilfununi” ruknida faoliyatni doimo yuritib turish lozim bo'iadi va bujarayonni o'quvchilar o'qiydigan o'quv muassasalaridagi ustoz-murabbiylar hayoti va faoliyatidan boshlagan ma'qul; Ijobiy shaxsiy namuna - o'quvchilar shaxsini shakllantirishda alohida o'rin egallashi mumkin bo'lган metod bo'lib, shaxsga shaxs orqali ta'sir etishning eng obyektiv yo'li hisoblanadi. Yoshlar balog'at yoshiga yetib, mustaqil hayotni boshlagunlariga qadar bilish, o'rganish jarayonida o'qituvchi-tarbiyachiga, ota-onaga, qo'ni-qo'shniga, doston, drama yoki adabiy asarlar qahramonlariga taqlid qilishadi. o'quvchilar o'zlari yoqtiradigan odamga taqlid qilish natijasida o'zlarini mag'rur tutadilar, xatti-harakatlari xuddi kattalarnikidek tuyuiadi. Ya.N.Komenskiyning fikricha, “Bola o'qishni o'rganishdan oldin taqlid qilishni o'rganadi”. Taqlid qilish orqali yoshlarning o'z tajribasi qo'shilib ketib, ularda yangi shaxsiy xislatlarpaydo bo'la boshlaydi. Umuman, ta'lim-tarbiya jarayonida o'qituvchi odobi, a'lo o'qiydigan o'quvchilarni boshqalarga namuna qilib ko'rsatishi orqali ham o'quvchilarning tarbiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatish mumkin. Biroq, namuna qilib ko'rsatuvchi o'quvchining shaxsini haddan ziyod maqtamaslik va o'zgalarning shaxsiyatiga tegmaslikka alohida e'tibor berishi lozim.

6. *Kishi ijobiy xislat va fazilatiari insonning oljanobligi ekanligiga ishontirish.* Ishontirish tarbiya metodi - o'quvchilar etik-axloqiy dunyoqarashini shakllantirishdagi asosiy metodlaridan biri hisoblanadi. Ishontirish metodida o'qituvchi o'quvchilar ongiga, ruhiga, oriyatiga, irodasiga ta'sir etish yo'li bilan ularning xarakteridagi axloqiy intellektual va boshqa ijobiy xislatlarini shakllantiradi, illatlarni kamaytiradi. Salbiy xislatlardan saqlaydi. Ishontirish shakllanayotgan shaxsga umuminsoniy qadriyatlarga, milliy udum va an'analarga, falsafiy dunyoqarashga asoslanib, milliy mafkuraning asl mohiyatini chuqr tushuntirishga tayanadigan metod hisoblanadi.

7. *Bahs-munozaralar uyushtirish.* Bunda qutlug' sanalarni nishonlash bo'yicha, allomalarining etik-axloqiy tarbiyaga oid qarashlari bo'yicha, kitob va kitob xosiyati haqida; kasb va hunar haqida; hamkorlik - taraqqiyot omili ekanligi

xususida; “zukkolik va bilimdonlik-aqi oynasi” ekanligi bo'yicha; giyohvandlik, terrorchilik va ularning barkamol avlod tarbiyasiga ta'sirlari to'g'risida, ma'naviy yetuk va ma'naviy qashshoq insonlarning jamiyatdagi o'rni haqida; “mustaqillik va Urn-fan”; “mustaqiilik va ta'Tim-tarbiya”. “mustaqillik va imkoniyat hamda mas'uliyat” ruknlaridagi jarayonlar; halollik va fidoyilik va h.k. shu kabilar orqali tarbiyaviy tadbirlar amalga oshiriladi hamda bahs-munozarani boshqaruvchi mashg'ulotning etik-axloqiy jihatni bo'yicha xulosalarni bayon qiladi. O'quvchi-yoshlardan etik-axloqiy kamolotini ta'minlashda munozaralar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Etik-axloqiy mavzulardagi munozaralar o'quvchilarda muayyan holat, hodisalarga nisbatanto'g'ri baho berishga, bu borada fikr yuritishga o'rgatish hamda e'tiqodni shakllantirishga xizmat qiladi. Munozara o'y-fikrlarni tartibga soladi, o'quvchilarni mustaqil fikrlashga, bahs yuritishni tashkil etishga, o'rtog'ini tinglashga, o'zz fikrini ilgari surish va uni obrazli tarzda himoya qilishga, ayni chog'da o'z xatolarini tan olishga o'rgatadi.

8. *Uchrashuvlar*. Bunda quyidagi holatlarda tarbiyaviy tadbirlar o'tkazish maqsadga muvofiq: O'zbekiston Respublikasining madhiyasiga bag'ishlab “Adolat mezoni - yetuklik belgisi” mavzusida uchrashuv; “14-yanvar- Vatan himoyachilari kuni” munosabati bilan “Vatan - sajdah kabi muqaddasdir” mavzusida O'zbekiston qurolli kuchlarining yetuk mutaxassislari bilan uchrashuv; “1-mart – giyohvandlik va giyohvand moddalar bilan savdo qilishga qarshi kurash kuni” bilan bog'liq uchrashuvlar; “1-oktabr- Xalqaro qariyalar kuni” va “1-oktabr- O'qituvchilar va murabbiylar kuni”ga oid uchrashuvlar; “5-oktabr - Xalqaro o'qituvchilar kuni” va “5-oktabr – Xalqaro shifokorlar kuni”ga bog' liq uchrashuvlar; “24-oktabr - Xalqaro BMT kuni”ga oid uchrashuvlar; “4-noyabr - YUNESKO tashkil topgan kun”ga oid uchrashuvlar va hokazo.

9. *Matbuot konferensiyasi*.

10. *Tanlovlар o'tkazish*. Bunda etik-axloqiy tarbiyaga oid tadbirlar amalga oshiriladi va quyidagi yo'naliishlarda olib boriladi: krossvord yechish bo'yicha; rebus tuzish bo'yicha; boshqotirmalar tayyorlash bo'yicha; “Tafakkurmgizni sinab ko'ring” va “Intellektual ring” o'yiniari bo'yicha; “Bilimlar o'chog'i” va “Oltin toj”

o'yinlari asosida; “Shaxs kamoloti o'quvi” va “Yangi fikr” to'garaklari mashg'ulotlari asosida va hokazo.

11. Sahnnaviy darslar o'tkazish.

12. Matbuot materiallari.

13. O'quv va yordamchi adabiyotlar bilan ishlash.

14. Etik-axloqiy tarbiyaga oid multimedya tarbiya texnologiyalari. Bunda milliy g'oyani o'rganishga tayyorlangan axborotlashtirilgan ta'lif texnologiyasi, milliy-ma'naviy qadriyatlarni o'rganishga oid “Qadriyatlar” nomli ko'makchili kompyuterli tizim, bunyodkor g'oyalarni o'rganishga oid “Bunyodkor” nomli axborotlashtirilgan ta'lif texnologiyasi, o'quvchilar dunyoqarashini yuksaltirishga oid “**Intellekt**” nomli kompyuterli tizim, etik-axloqiy tarbiya berishni optimallashtirishga oid “**Axloq**” mavzusidagi axborotlashtirilgan intellektual tizim va shu kabilarga e'tibor qaratiladi.

Etik-axloqiy xulq, bu boradagi hayotiy tajribalarni hosil qilishga ko'maklashuvchi metodlar:

1. Rasmiy kasbiy o'yinlar. Bunda etik-axloqiy tarbiyaga oid ma'lumotlar to'planadi va ayniqsa, buyuk allomalarining faoliyati hamda qarashlari, asarlari asosidagi axloq kategoriyalari va ularning mazmun-mohiyatini ochib berishga oid o'yinlarni (“Aql-zakovat”, “Oltin toj”, “O'yla, izla, top”, “Yangi fikr”, “Pedagog kim”, “Tarbiyachilarmi yoki murabbiy” va shu kabi o'yinlarni uyushtirish.

2. Ishchanlik o'yinlari. Bunda “Aqli odam bo'lish yaxshimi yoki dono”, “Olim kimu fozil kim?” va hokazo ko'rinishdagi o'yinlar orqali o'quvchilarga axloqiy tarbiya berish amalga oshiriladi.

3. “Aqliy hujum”. Bunda o'quvchilar ongida ezgulikni va adolatni shakllantirishga oid trening darslarini tashkil etish nazarda tutiladi.

4. Fikr va g'oyalarni tizimlashtirish. Bunda fikrlar va g'oyalar kurashi asosida jaholatga qarshi kurashda ma'rifatga va ma'naviyatga tayanish lozimligi ta'kidlanadi.

5. Bahs-munozara. Bunda “Oddiy haqiqatlar”, “Siz intellektual salohiyatlimisiz?”, “Barkamol avlod kim?”, “Komil inson kim?”, “Donishmandlik

qanday shaxslarga xos?” va shu kabi mavzular uyushtiriladi. Ularda o’quvchi-yoshlarning axloq kategoriyalari haqidagi tasavvurlarini kengaytirish nazarda tutiladi.

6. Musobaqa. Bunda insonning individdan shaxs darajasiga yuksalishi, aqli odamning dono darajasigacha yuksalishi va hokazo insonning donishmand darajasigacha aqliy kamoloti bosqichlariga oid guruhlar orasidagi musobaqalar tashkif etiladi. Ufardan ko'zlangan maqsad o’quvchilar ongida ma'naviy yetuk shaxs modelini yaratishdan iboratbo'ladi.

7. Devoriy gazeta. Bunda beriladigan ma'lumotlar o’quvchiyoshlarning etik-axloqiy tarbiyasiga oid materiallardan iborat bo'ladi va ular iloji boricha darslik va o'quv qo'llanmalaridagi materiallarni boyitishga qaratilgan bo'lmos'hil lozim.

8. Etik-axloqiy mavzularga oid albom va jurnal tayyorlash. Bunda ma'naviyatimiz buyuk timsollarining muayyan bir kishiga yoki bir yo'nalishdagi ulug' insonlar fikr, qarash, g'oya va ta'limotlariga asoslangan holda jurnal va aibomlar tayyorlash e'tiborga olinadi.

9. Axloqiy-muammoli vaziyatlar tahlili. Bunda bunyodkor va vayronkor g'oyalarning odamga, oilaga, jamoaga va davlatga turli xil ta'sirlari to'g'risidagi muammoli vaziyatlar o’quvchilar ishtirokida tahiil etiladi va uning natijasida hosil bo'ladigan xulosalarning yoshlarga milliy-ma'naviy tarbiya berishdagi ahamiyati ham o'rganiladi. Demak, etik-axloqiy tarbiya metodlari va vositalari harnda ulardan maqsadga muvofiq foydalanish barkamol avlodni shakllantirishda mustahkam asoslardan biri hisoblanadi.

Axloqiy tarbiya berish yo'llari. Axloqiy tarbiyaning mazmuni, avvalo, o’quvchilarning amaliy faoliyatlarida, o'qish, mehnat, jamoatchilik ishlarida, ularning munosabatlari xarakterida, o'zaro ta'sir ko'rsatish usullari, xulq-atvor me'yorlarini o'zlashtirishlarida namoyon bo'ladi. Axloqiy tarbiya tarbiyalanuvchining yoshi va uning to'g'ri yo'nalish olishi uchun hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadigan muhitni (oila, o'rtoqlar va do'stlar muhiti) ham hisobga olganda shaxsning butun hayotiy faoliyati jarayonida amalga oshiriladi. Axloqiy tarbiyaning yo'l va usullari o’quvchilarga axloqiy saboq berish kabi maxsus ishni

tashkil qilishda alohida xususiyatga ega. Axloqiy tasavvurlar, qarash, mulohaza, baho berish kabi tushunchalarni shakllantirishga va shu asosida axloqiy e'tiqodni yuksaltirishga ta'sir ko'rsatadi, ya'ni:

- o'quvchilarni o'zlarining axloqiy tajribalarini mushohada qilishlari va boyitishlariga yordam beradi;
- turli manbaalarda axloq to'g'risida olingan bilimlarni sinaydi;
- shaxsnинг o'zini axloqiy tarbiyalashga zamin yaratadi.

Axloqiy bilim berishni tashkil qilishda ta'lif oluvchilarning yosh xususiyatlarini, ularning shaxsiy axloqiy tajribalarini, axloqiy me'yorlar to'g'risidagi xabardorlik darajasini, axloq sohasidagi o'zlashtirgan bilimlarning axloqiy talablari bilan munosabatini hisobga olish zarur. Axloqiy bilim, asosan axloq to'g'risidagi suhbatlar, ma'ruzalar mavzui, kechalar, turli kasb namoyondalari bilan uchrashuvlar, taiabalar konferensiyalari va boshqa vositalar bilan amalga oshiriladi.

O'quvchilarda etik fazilatlarni samarali shakllantirish uchun, ular o'z fikri va kuchiga ishonishi lozim. Shu bilan bir qatorda, o'z fikri va kuchiga ishonch, o'zligini anglash hissini tarkib toptirish jarayoni, ulardan ijodiy fikrlashni talab qiladi. O'qituvchi o'quv jarayonini shunday tashkil etishi kerakki, bunda har bir o'quvchi o'zi bayon qilgan fikrning to'g'riligi va obyektivligiga ishonch hosil qilishi zarur. Aks holda ular mashg'ulot jarayoniga faol ishtiroy etmaydilar va ommaviy tarzda fikrni ifodalashdan cho'chiydilar.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida etik fazilatlarni shakllantirishning muhim o'lchovlaridan biri, o'quvchining ijodiy faoliyatiga asoslangan o'quv jarayonining kafolatlangan natijasidir. Ma'lumki, ta'lif jarayoni o'quvchiga ta'lif berish, uni tarbiyalash va rivojlantirish maqsadini nazarda tutgan holda tashkil etiladi. Shunga ko'ra, o'quvchilarda etik fazilatlarni shakllantirish ko'p jihatdan o'quv materiali va uning turli shakllarini loyihalashga bog'liq. O'quvchilarda etik fazilatlarni shakllantirish uchun hajm jihatidan ixcham, ularni izchil fikrlashga undovchi o'quv topshiriqlari tanlash va taqdim etish natijasida ularning ko'p qirrali fikrlash

faoliyati qaror toptiriladi. Buning uchun o‘quv materiallarini maqsadli loyihalash muhim ahamiyatga ega.

2.2. Tajriba-sinov ishlari tahlili

Bugungi kunda etik fazilati yuksak darajada shakllangan insonlarni tarbiyalash mamlakatimizda ustuvor vazifadaridan biri ekan, bu borada oila va maktabning o‘rni va roli kattadir. Aynisa umumiy ta’lim maktabi - ijtimoiy tarbiya tizimida juda muhim bosqich hisoblanadi. Aynan o‘quvchilik yillarida insonning dastlabki qiyofasi shakllanadi. Umumiy ta’lim maktabi yoshlarni kelajakdagi mehnat faoliyatiga tayyorlaydi. Bolalar yoshlik davrida qanday axloqiy va ma’naviy tajriba orttirsa, uning kelajakdagi faoliyati va jamiyat rivojiga qo‘sadigan hissasi shunga bog‘liq bo‘ladi.

Jamiyat yosh avlod tarbiyasiga qanday katta ahamiyat berayotganini Prezidentimizning maktab haqidagi g‘amxo‘rligida ham ko‘rish mumkin. Mamlakatimizda Kadrlar tayyorlash milliy dasturi, Ta’lim to‘g‘risidagi qonun - yoshlarni o‘qitish va tarbiyalash ishini tubdan yaxshilashga, yosh avlodni hayotga, mehnat faoliyatiga tayyorlashga yo‘naltirilgan. Maktablarni ta’lim tizimini qayta qurish ishlari mamlakatimizni rivojlantirish, rivojlangan davlatlar darajasiga ko‘tarish istiqboliga qaratilgan.

Inson, uning har tomonlama uyg‘un kamol topishi va farovonligi, shaxs manfaatlarini ro‘yogda chiqarishning sharoitlarini va ta’sirchan mexanizmlarini yaratish, eskirgan tafakkur va ijtimoiy xulq-atvorning andozalarini o‘zgartirish respublikada amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy maqsadi va harakatlantiruvchi kuchidir.

Shuning uchun ham davlat o‘quvchilarni o‘qitish va tarbiyalash ishlari alohida e’tiborni qaratmoqda. Kadrlar tayyorlash milliy dasturining vazifalaridan biri ta’lim oluvchilarni etik-axloqiy tarbiyalashning va ma’rifiy ishlarning samarali shakllari hamda usullarini ishlab chiqish va joriy etishdan iborat deb belgilangan.

Ma’naviyat tarbiyaning eng ta’sirchan quroli bo‘lib, undan oqilona foydalanish lozim. Axloq, odob - ma’naviyatning o‘zagi. “Qadimgi ajdodlarimiz, -

degan edi I. Karimov O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining birinchi sessiyasidagi ma’ruzasida,- komil inson haqida butun bir axloqiy talablar majmuasini, zamonaviy til bilan aytsak, sharqona axloq kodeksini ishlab chiqqanlar” [3;430]

Darhaqiqat, Prezidentimiz ta’kidlaganlaridek, qadimgi ajdodlarimiz o‘z faoliyatlari jarayonida bir butun sharqona axloq kodeksini yaratganlar. O‘z-o‘zidan bugungi kundachi, degan savol tug‘ilishi tabiiy. Biz bugungi avlod farzandlarimizni axloqiy tarbiyalashda nimalarga ko‘proq e’tibor bermoqdamizu, nimalar bizning e’tiborimizdan chetda qolmoqda, yutuqlarimiz nimada-yu, kamchiliklarimiz qayerda. Ana shu savollarga javob topish maqsadida mavjud ahvolni bilishga harakat qildik.

Biz tajriba sinov davomida kichik maktab o‘quvchilarida etik-axloqiy fazilatlarni shakllantirishda boshlang‘ich sinf darsliklariga e’tiborni qaratdik.

Boshlang‘ich sinflar asosiy darsliklaridan biri hisoblanmish “O‘qish” darsligi o‘quvchilarda etik fazilatlarni shakllantirishda asosiy omillardan hisoblanadi. “O‘qish” darsligi “Umumiy o‘rta ta’limning davlat ta’lim standartlari va o‘quv dasturi” asosida tuzilgan. Bu predmet 1-sinfning ikkinchi choragidan boshlab, to to‘rtinchi sinfning yakunigacha o‘qitiladi. “O‘qish” dasturining mazmuni haqida ta’lim standartlarida quyidagi fikrlar yozilgan: Sinfda va sinfdan tashqari o‘qish dasturining mazmuni kichik yoshdagi o‘quvchilarda imon-e’tiqod tuyg‘ularini shakllantirish, vatanga muhabbat uyg‘otish, o‘zligini tanish orqali olamni tanishga yo‘llash maqsadlariga xizmat qiladi.

Uzviylashtirilgan ta’lim standartlarida 1-sinf uchun “O‘qish” darsi savod o‘rgatishdan keyin olib boriladi. Sinfda o‘qish uchun jami 68 soat ajratilgan. Bunda o‘quvchilar quyidagi o‘qish mavzulari bilan tanishtiriladi: Vatanim-manim, Biz buyuklar avlod, Ko‘klam-yashnaydi olam, Ilm aql chirog‘i, Xalq o‘giti baxt kaliti, Odob- insonga husn, Mehnatning tagi rohat kabi bo‘limlarga ajratilgan.

“Odob-insonga husn” bo‘limiga kiritilgan asarlar fahm-farosat, havo va odob, qanoat kabilar insonning etik-axloqiy qiyofasini belgilovchi asosiy omillar ekani yuzasidan ilk tushunchalar berishga mo‘ljallangan.

Bu bo‘limda o‘quvchilarning sinfda va mustaqil o‘qishlari lozim bo‘lgan asarlarga: Oftob va odob, Odob, Kapalak, Maslahat, Ochko‘z sichqon, Dil so‘zlari, Chiroyli salom mavzulari keltirilgan.

2-sinfda esa, sinfda, sinfdan tashqari o‘qish va nutq o‘stirish uchun jami 136 soat, shundan sinfda o‘qish uchun 120 soat o‘qitilishi ko‘zda tutilgan. Darslikda milliy qadriyatlar namunalariga alohida o‘rin berilgan. Masalan, odob-axloqqa doir “Otalar so‘zi-aqlning ko‘zi” bo‘limiga 12 soat ajratilgan bo‘lib, unda asosan odob-axloq madaniyatini shakllantirish, ota-bobolarning durdonasi fikrlarini yod olish ularga amal qilish, ibratli voqeа-hodisalar ifodalangan matnlarini o‘qish, ulardagi ma’nolarni tahlil qilish misollar aytish, o‘quvchilarga milliy an’analarga mehr uyg‘otish ko‘zga tutilgan. Sinfda va mustaqil o‘qishlari lozim bo‘lgan asarlarga: Salom, Suhbat odobi, Dangasa o‘g‘il, Iqror bo‘ldi, Yolg‘onchi va boshqa matnlarni o‘qish tavsiya etilgan.

3-sinfda ta’lim standartlari buyicha, sinfda o‘qish uchun 170 soat ajratilgan. Ajratilgan soatda ko‘prok milliy qadriyatlar, o‘quvchilarga axloqiy sifatlarni shakllantirishga alohida urg‘u berilgan. Jumladan, “Go‘zal fazilat – inson husni” bo‘limiga 20 soat berilgan. Bu bo‘limda chidamli, mehrli, g‘ayratli bo‘lish, ota-onalar mehnatini qadrlash, yaxshi hulq va odob, dustlik, ahillik, katta-kichikni hurmatlash, ularga yordam berish, kamtar, sabrli bo‘lish, tejamkor bo‘lishning foydasi hamda noahillik, manmanlik hamda shoshqaloqlikning yomon oqibatlarga olib kelishi ifodalangan matnlar kiritilgan.

4-sinf uchun ta’lim standartida jami bo‘lib, 170 soat ajratilgan. Bu sinfda ham axloqiy fazilatlarni shakllantirishga keng o‘rin berilgan. Masalan, ”Nima yaxshi-yu, – nima yomon” bo‘limiga 22 soat berilgan. Ushbu bo‘limlarda badiiy va ilmiy-ommapob asarlarda insondagi yaxshi va yomon hulqlar, ularning oqibatlari, odamlar o‘rtasidagi mehr-muhabbat, halollik, poklik, to‘g‘riso‘zlik, samimiyat to‘g‘risida so‘z yuritiladi. Ularda ma’naviy kamolot inson hulq-atvorida aks ettishi, insonning obro‘-e’tiborini oshirishi bolalar tilida bayon etilgan.

Xulosa sifatida shuni alohida ta’kidlash joizki, boshlang‘ich sinflar “O‘qish” darsliklari o‘quvchilarni etik-axloqiy jihatdan yetuk insonlar qilib tarbiyalashda

muhim ahamiyatga ega. Ta’lim sohasida faoliyat yuritayotgan shaxslarning asosiy vazifasi ham ushbu darslikdagi g‘oyalarni o‘quvchilar ongiga mohirlik bilan yetkazib berishdan iboratdir. Buning uchun esa o‘qituvchilarning o‘zлari etik-axloqiy jihatdan yetuk va bilimdon bo‘lishlari zarur.

Bizning ilmiy tadqiqotishimizning obekti maktab o‘quvchilari bo‘lganligi bois Qarshi shahridagi 29-o‘rta umumta’lim mактабида tajriba-sinov ishlarini olib bordik.

Biz tajriba-sinov ishlarini avvalida boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining bir qancha dars mashg‘ulotlarini kuzatdik, o‘qituvchilarning ilg‘or tajribalarini o‘rgandik, ularning ish rejalari, dars konspektlari bilan tanishdik. Bu borada hali o‘zimizning tajribamiz yetarli emasligi bois o‘qituvchilar yuritayotgan dars ishlanmalari, turli rejalarga nisbatan e’tiroz bildira olmaymiz. Ammo o‘qituvchilar yuritayotgan ayrim hujjatlar bizni qoniqtirmadi, desak ham xato bo‘lmaydi. Ayrim o‘qituvchilar fanlar bo‘yicha o‘quv reja va dars konspektini juda qisqa tuzganlar. Ularda maqsad aniq qo‘yilmagan, dars loyihalashtirilmagan.

Shuning uchun ham biz dars va darsdan tashqari jarayonda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida etik fazilatlarni shakllantirishga qanday ahamiyat berilayotganligini o‘rganish maqsadida o‘qituvchilar bilan davra suhbatlari o‘tkazdik. Ilk bor ularning biz tanlagan mavzuga nisbatan fikr-mulohazalarini bilishga harakat qildik va ularga quyidagi savollar bilan murojat qildik. (ILOVA-1)

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari bilan tashkil etilgan davra suhbatini tahlili shundan dalolat beradiki, biz tanlagan mavzu ular uchun qiziqarli va kerakli hisoblanadi. Chunki, ular har kuni har daqiqa o‘quvchilarni axloqiy tarbiyasi bilan shug‘ullanib kelmoqdalar. Nafaqat dars balki darsdan tashqari mashg‘ulotlarda ham o‘quvchilarning axloqiy tarbiyasiga jiddi qaraydilar. Lekin, ularning ta’kidlashicha hamon faoliyatlarini davomida tartib-intizomsiz o‘quvchilar uchrab turibdi. Ularning sabablarini ham turlicha izohlashdi. Ba’zan bu muammolarni bartaraf etishda ularning o‘zлari ojizliklarini ham ta’kidlashdi. Bu borada shuni alohida ta’kidlash joizki, bola tarbiyasi, ayniqsa uning axloqiy tarbiyasi kechiktirib bo‘lmас masaladir. Bunda faqatgina o‘qituvchilar mas’ul emaslar, balki ota-

onalarning mas'uliyati ham yuqori hisoblanadi. Ko'rindaniki, bu kamchiliklar faqatgina o'qituvchilar bilan bog'liq emas. Ammo o'qituvchilarning vazifasi bunda yanada oshadi, degan fikrdamiz. Shu bois ularni kerakli metodik bilimlar bilan qo'rollantirish zaruriyati ham mavjud.

Bunday deyishimizga sabab o'qituvchilar biz murojat qilgan savollarning ko'pchiligidagi javob bera olishmadi, jumladan, axloq, e'tiqod tushunchalari haqida yuzaki ma'lumotga egalar. Axloq-odobga oid maqollarning bir nechtasini aytalishdi xolos. Sharq mutafakkirlarining axloq-odobga oid fikrlarini ham uzuq-yuluq aytishdi. Anomal bolalar haqida umuman tushunchalari yo'q, desak ham bo'ladi.

Lekin shuni alohida ta'kidlash kerakki, kichik maktab yoshidagi bolalarni etik fazilatlarni shakllantirishda o'qituvchi va ota-onalarning o'rni benihoya kattadir. Bolalarni axloqiy tarbiyalashda turli xil o'yinlarni tashkil qilish; bajargan ishlarining mazmunini aytib berish; tengdoshlari bilan suhbatda xushmuomala bo'lish; bolalarning eslab qolishi va to'g'ri talaffuz etishi, axloqqa oid so'zlarning ahamiyatini tushunishiga e'tibor bermoq maqsadga muvofiqdir. Chunki, boshlang'ich ta'lim bosqichida bir qancha ijobiy tajribalar to'planishiga qaramay echimini kutayotgan pedagogik muammolar mavjud.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning ma'nnaviyatini shakllantirish tajribalarini o'rganish quyidagi xulosalarni chiqarishga imkon berdi:

1. Boshlang'ich sinf o'qituvchilarini axloqiy tarbiyalash mavzusiga doir ota-onalar bilan seminar mashg'ulotlari kamdan-kam o'tkaziladi;
2. Ota-onalar bilan o'quvchilar o'rtasida o'quvchilarda etik fazilatlarni shakllantirishga oid aloqalar yaxshi yo'lga qo'yilmagan.
3. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar axloq, e'tiqod haqidagi so'zlarni o'rganishi bilan bir qatorda, ularning mazmunini ham anglab olishlari lozim bo'ladi.

Demak, tahlil natijasida shuni alohida ta'kidlash joizki, o'qituvchilar biz yuqorida ta'kidlagan tushunchalarning mazmuni, mohiyati haqida to'la tasavvurga

ega bo'lishlari lozim. Chunki, o'quvchilarda etik fazilatlarni shakllantiruvchi shaxslar – bu o'qituvchilardir.

Biz tajriba-sinov davomida o'zimiz ham bir necha dars mashg'ulotlarini tashkil etdik. Ularda turli didaktik vositalardan foydalanishga harakat qildik. Bu darsni 3-sinf O'qish darsligi yuzasidan tashkil etdik.

Dars mavzusi: “Hassa” (Xudoyberdi To'xtaboyev hikoyasi)

Darsning maqsadi: “Hassa” hikoyasi misolida o'quvchilarga axloq-odob tushunchalarini singdirish, shuningdek o'quvchilarni kattalarni hurmat va izzat qilishga o'rgatish. Shuhrat ismli bola misolida o'quvchilarga odobli va axloqli bola namunasini ko'rsatish.

Dars metodlari: hikoya va suhbat, savol-javob, muammoli vaziyat, test kabilar.

Dars jihozlari: turli axloqiy mavzudagi suratlar, axloq-odobga oid hikmatli so'zlar, maqollar.

Darsning borishi:

- 1) o'qituvchi o'quvchilar bilan salomlashib, o'quvchilarning tayyorgarligini ko'zdan kechiradi;
- 2) o'tilgan mavzu yuzasidan o'quvchilarning egallagan bilim va malakalarini aniqlaydi.

Yangi mavzu: “Hassa”

O'qituvchi “Hassa” hikoyasini boshlashdan oldin o'quvchilarda mavzuga nisbatan qiziqish hosil qilish maqsadida axloq-odob tushunchasi, uning inson hayotidagi tutgan o'rni haqida o'quvchilarga bir necha savollar bilan murojat qiladi. Suhbat so'ngida o'qituvchi o'quvchilarning fikrini yanada to'ldirib, axloq, axloqli insonlar haqida o'quvchilarga ma'lumot berar ekan, bunga misol qilib, “Hassa” hikoyasini so'zlab beradi. Hikoya davomida o'qituvchi o'quvchilarga Shavkat va Shuhrat ismli bolalarining hatti-harakatlarini tahlil qilishga o'rgatadi. Shavkatning odobsizligi, qo'polligi va sabrsizligini alohida ko'rsatishga, Shuhratning esa odobli, mehribon, sabrli ekanligini namuna sifatida o'quvchilarga ko'rsatadi. Hikoya yakunida o'quvchi o'quvchilarni voqeani tahlil qilishga va kerakli xulosa chiqarishga undaydi.

Suhbat so‘ngida o‘qituvchi o‘quvchilarga quyidagi biz tavsiya qilgan qisqa test savollariga javob berishlarini taklif qildi.

1. Odobli bolaning fazilatlari to‘g‘ri ko‘rsatilgan qatorni belgilang?

- a) mehribon, odobli, yalqov
- b) axloqli, qizg‘anchiq, uddaburon
- v) mehribon, odobli, saxiy

2. Odobni kmlardan o‘rganish mumkin deb o‘ylaysiz?

- a) ota-onadan, kattalardan
- b) o‘qituvchi va kitobdan
- v) barcha javoblar to‘g‘ri

3. Do‘stingizni qaysi sifati sizga yoqadi?

- a) mehribonligi
- b) odobi
- v) saxiyligi
- g) yuqoridagi barcha sifatlar unda mujassam

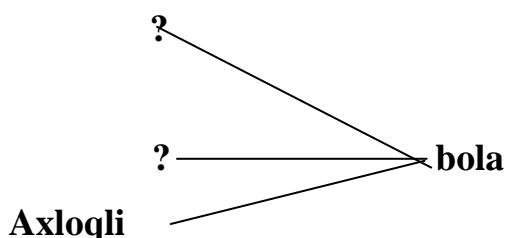
O‘qituvchi: bolalar ushbu so‘zlarni o‘z o‘rniga qo‘yib joylashtirsangiz, axloq haqidagi o‘zbek xalq maqoli kelib chiqadi. Diqqat qiling, men ularni hozir doskaga yozaman:

Elga, odobli, manzur, bola.

O‘quvchilar so‘zlarni joylashtirib quyidagi maqolni doskaga yozib qo‘yishdi.

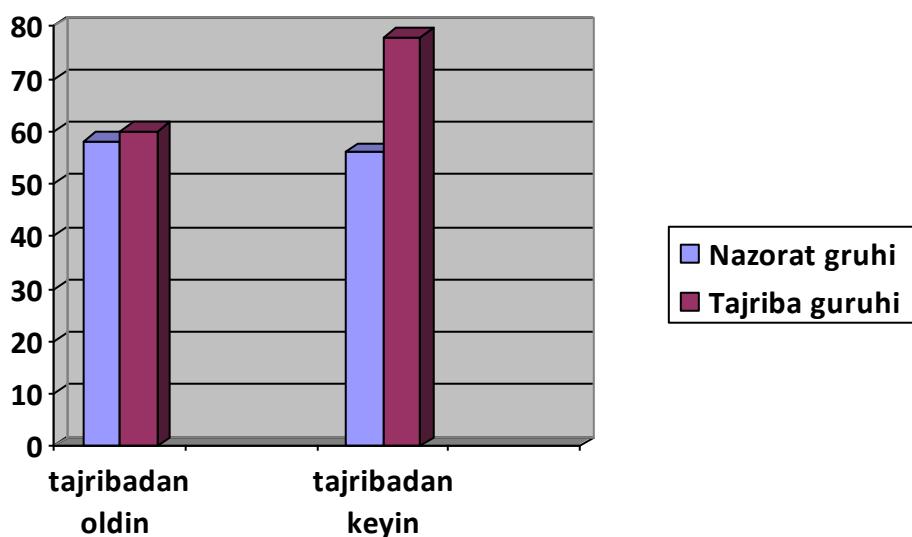
Odobli bola elga manzur

O‘qituvchi: Bolalar keling, endi mana bu boshqotirmani yechamiz. So‘roq o‘rniga kerakli so‘zni yozamiz.

Dars yakunida o‘quvchilarga o‘qituvchi mavzuni o‘qib-o‘rganish bilan birga, axloq-odob haqidagi o‘zbek xalq maqollarini yod olishlarini uyga vazifa qilib topshirdi.

Tajriba ishlari jarayonida olingan ma’lumotlarni tahlil qilib shunday xulosaga keldik:

1-diagramma

Yuqoridagi diagrammadan ko’rinib turibdiki tadqiqotimiz ijobiy natijaga erishdi. Shunday qilib biz tajriba-sinov davomida yuqoridagi dars kabi bir necha darslarni tashkil etishga harakat qildik. Darslarning ba’zi birlarini o‘zimiz, ba’zilarini sinf o‘qituvchisi bilan birqalikda tashkil etdik. Har bir darsga alohida tayyorgarlik ko‘rib, o‘quvchilarda darslarga nisbatan qiziqish hosil qilish maqsadida turli didaktik vositalardan foydalanishga harakat qildik. Biz tashkil etgan darslarga bir guruh o‘qituvchilar va o‘quvchilar qatnashishdi. Ularning darslarga bo‘lgan fikrlari ijobiy edi. Har bir darsdan keyin o‘quvchilarga tarqatilgan qisqa test natijalari va savol –javoblar shundan dalolat beradiki, o‘quvchilarning ham biz tashkil etgan darslarga nisbatan qiziqishlari yuqori bo‘lganligi kuzatildi. Yoki o‘quvchilar bilan kundalik olib borgan suhbatimiz ham shundan dalolat beradi.

X U L O S A

Tadqiqot natijalari yuzasidan quyidagi xulosalarga keldik:

1. Olib borilgan tadqiqot shundan dalolat beradiki, biz tanlagan mavzu bugungi kunning dolzarb muammolaridan biriga bag'ishlanganligi tadqiqot davomida o'z isbotini topdi.
2. Mavjud manbalar tahlillaridan shunga amin bo'ldikki, milliy qadriyatlar namunalari boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy e'tiqodini shakllantirishda asosiy va qimmatli manbadir.
3. Tadqiqotda keltirilgan g'oyalar mavjud holatni o'rganishga yetarlicha asos bo'ldi va boshlang'ich sinf o'quvchilarida etik fazilatlarni shakllantirishda O'qish darslarining imkoniyati katta ekanligini tasdiqladi.
5. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida etik fazilatlarni shakllantirishda zamonaviy darslarning o'rni va roli katta ekanligi tadqiqotda o'z isbotini topdi.
6. O'quvchilarda etik fazilatlarni shakllantirishda boshlang'ich sinf o'qituvchilarining roli katta ekanligi va ularni kerakli metodik bilimlar bilan qurollantirish zaruriyati mavjudligi tadqiqotda kuzatildi.
7. Etik fazilatlarni shakllantirish mazmuni, avvalo, ta'lif oluvchilarning o'qishi, mehnati, jamoatchilik ishlari, o'zaro munosabatlari, xarakterida namoyon bo'lishi tadqiqotda namoyon bo'ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. -T.: O‘zbekiston, 1992. - 46 b.
2. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat yengilmas kuch. T.:“Ma’naviyat”,2008, 171b.
3. Karimov I.A. O'zbekiston mustaqililikka erishish ostonasida. T.: “O'zbekiston”, 2011, 430.
4. O'zbekiston Respublikasining “Ta'lif to'g'risida”gi Qonuni // Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T.: Sharq NMK, 1997. – 29 b.
5. O'zbekiston Respublikasining “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi” // Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T.: Sharq NMK, 1997. –61 b.
6. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Davlat ilmiy nashriyoti, –T.: 2008.IV jild,13-bet.
7. O‘zbekiston milliy insiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti –T.:2008. VIII jild, 299 bet.
8. Abdulla Avloniy. Turkiy Guliston yoxud axloq. – Toshkent., 1994 . –237 bet.
9. Amir Temur o‘gitlari.- T.: Navro‘z, 1992.- 63 b. (Amir Temur vasiyati.-T.: G‘afur G‘ulom, 1991.-4 b.
10. Baratov Sh. O‘quvchi shaxsini o‘rganish usullari.-T.:O‘qituvchi,1995.-52b
11. Donolar tarbiya xususida. Toshkent, “O‘qituvchi”, 1982.
12. Firdavsiy.“Shohnoma”. Birinchi kitob. Toshkent, 1975, 734 bet.
- 13.G‘afforova T., Nurullayeva Sh., Mirzahakimova Z.,T.: O‘qish. 2-sinf uchun. “O‘qituvchi”. 2012, 170
14. Hasanboyeva O. Inoyatova M., Ne’matova A., Odobnama. 2-sinf uchun darslik. T.: “O‘qituvchi” 2012, 76 b. .
15. Hasanboyeva O., Xasanboyev J., Hamidov X. Pedagogika tarixi.- T.: O‘qituvchi, 1997.- 248 b
16. Ibrohimov A. Bizkim o‘zbeklar.-T.: Sharq, 2001.- 395 b.
17. Imom Ismoil al-Buxoriy. Al-adab, al-mufrad. T.,O‘zbekiston. 1990,198 b.
18. Mahkamov U. Axloq-odob saboqlari.- T.: Fan, 1994.- 133 b.
19. Mahmudov T. Mustaqillik va ma’naviyat.- T.: Sharq, 2001.-160 b.

- 20.Matjonov S., Shojalilov A., G‘ulomova X., Sariyev Sh., Dolimov Z. O‘qish kitobi. 4-sinf uchun darslik. “Yangi yo‘l roligraf serves”. 2011,- 235 b.
- 21.Mavlonova R., O.Turayeva .Pedagogika. T., “O‘qituvchi”, 2006 y
- 22.Milliy istiqlol g‘oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar.- T.: O‘zbekiston, 2000.- 80 b.
- 23.Munavvarov A. Pedagogika. Pedagogika Oliy o‘quv yurtlari uchun darslik.- T.: O‘qituvchi, 1996.- 200 b.
- 24.Musurmonova O. Ma’naviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi. – T.: O‘qituvchi, 1996. – 190 b.
- 25.O‘zbek pedagogikasi antologiyasi. 1-jild. T.: O‘qituvchi, 1995.- 478 b.
- 26.O‘zbek pedagogikasi antologiyasi. 2-jild. T.: O‘qituvchi, 1999.- 478 b.
- 27.O‘zbek xalq maqollari.- T.: Sharq, 2003.- 510b. (T.Mirzayev, A.Musoqulov, B.Sarimsoqov)
- 28.Ochilov M. Muallim-qalb me’mori. Saylanma.-T.:O‘qituvchi,2001.-430b
- 29.Ochilov M.O., Ochilova N.M. O‘qituvchi odobi.-T.: 1997.-136 b.
- 30.Safo Ochil. Mustaqillik ma’naviyati va tarbiya asoslari.- T.: O‘qituvchi, 1995.- 207 b.
- 31.Tulenov J. Qadriyatlar falsafasi.- T.: O‘zbekiston, 1998.- 335 b.
- 32.Tulenov J. Hayot falsafasi.- T.: O‘qituvchi, 1993.- 319 b.
- 33.Tursunov I., Nishonaliyev U. Pedagogika kursi.- T.: 1997.- 230 b.
- 34.Vatanni sevmoq iymondandur.- T.: Adabiyot va san’at, 1995.- 64 b.
- 35.Xoliqova M., Ergasheva Sh., Odobnama. 4-sinf uchun darslik. “Yangi yo‘l roligraf serves”. 2011,- 92 b.
- 36.Yusupov E. Qadriyatlar va ularning jamiyat taraqqiyotidagi roli.- T.: 1995.- 123 b.

www.ziyonet.uz

www.pedagog.uz

www.kutubxona.uz

ILLOVALAR

1-ilova

Boshlang'ich sinf o'qituvchilariga murojaat qilingan savollar

1. Axloq nima?
2. E'tiqod tushunchasiga berilgan ta'riflardan xabardormisiz?
3. Qaysi Sharq mutafakkirlarining asarlarida axloqiy tarbiya muammosiga to'xtalib o'tilgan ?
4. Axloq-odobga doir maqollardan ayting ?
5. Qur'on va hadislarda axloqiy tarbiya muammosi yoritilganmi, misol keltiring?
6. Farzandlaringiz va o'quvchilaringiz axloqiy tarbiyasiga jiddiy qaraysizmi, nima uchun ?
7. Odab-axloqqa doir mavzularni o'tayotgan qanday usullardan foydalasiz?
8. Sinfingizda intizomsiz o'quvchi bormi, uning ota-onasi bilan suhbatlashganmisiz?
9. Tarbiyasida kamchiligi bor o'quvchining xulqi buzilish sababini o'rganganmisiz, bu borada qanday chora-tadbirlarni qo'llash lozim deb hisoblaysiz ?
10. Anomal bolalar deganda kimlarni tushunasiz?

